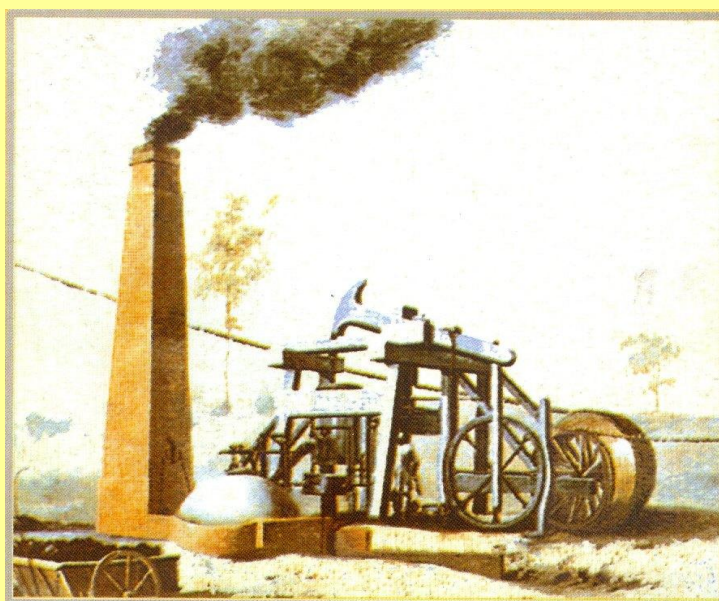

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
Ι.Τ.Υ.Ε. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»**

**Ιστορία του Μεσαιωνικού
και του Νεότερου Κόσμου
565-1815**

Β΄ Γενικού Λυκείου (Γενικής Παιδείας)

**Τόμος
3ος**

Ιστορία του Μεσαιωνικού Και του Νεότερου Κόσμου 565-1815

Β΄ Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας

Τόμος 3ος

Συγγραφική ομάδα

Ιωάννης Δημητρούκας, δρ. Ιστορίας
Θουκυδίδης Ιωάννου, δρ. Ιστορίας, Σχολικός Σύμβουλος
Φιλολόγων
Κώστας Μπαρούτας, δρ. Αισθητικής - Ιστορίας Τέχνης

Επιστημονικός Επόπτης

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Καθηγητής του Βίου και του Πολιτισμού των Βυζαντινών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

Ιωσήφ Περάκης, δρ Φιλ., Πάρεδρος του Παιδαγ.Ινστ.

Επιτροπή αξιολόγησης

Ιωάννης Ε. Βρεττός, Καθηγητής του Παν/μίου Αθηνών
Μιχαήλ Παπαστυλιανού, μ. δ. Ιστορικός, εκπ/κός Δ.Ε.
Αθανάσιος Χρήστου, δρ. , εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Ομάδα αναθεώρησης

Γεώργιος Δάλκος, δρ. Παιδαγωγικής, Πάρεδρος με θητεία του Π.Ι.
Δημήτριος Γιαννακόπουλος, δρ. Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εκπαιδευτικός. Δ.Ε.
Αντώνιος Μαστραπάς, δρ. Αρχαιολογίας, εκπ/κός Δ.Ε
Βασιλική Σακκά, μ.δ. Ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ
& ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»**

**Ιωάννης Δημητρούκας
Θουκυδίδης Ιωάννου
Κώστας Μπαρούτας**

**Ιστορία του Μεσαιωνικού
Και του Νεότερου Κόσμου
565-1815**

Β΄ Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας

Τόμος 3ος

Επιτροπή αξιολόγησης της αναθεώρησης

Γεώργιος Μοσχόπουλος, Αναπληρ.Καθηγητής Νεότερης
Ελληνικής Ιστορίας Παν. Πατρών

Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Επίκ.Καθηγήτρια Ιστορίας
Μέσων-Νεοτέρων Χρόνων Παν. Αθηνών

Γεώργιος Σιμπιλίρης, δρ.Νεότερης Ιστορίας εκπαιδευ-
τικός Δ.Ε.

Χαρά Δημητρακοπούλου, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Εποπτεία και συντονισμός αναθεώρησης

Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, δρ.Ιστορίας Σύμβουλος
του Π.Ι

Καλλιτεχνική επιμέλεια

Τμήμα γραφιστών του ΟΕΔΒ

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ

Ομάδα Εργασίας Υπουργείου Παιδείας, δια Βίου
Μάθησης και Θρησκευμάτων

(Αθηνά Χριστοπούλου)

(Επιμέλεια: Δήμητρα Τζώρτζη)

---

5. Η Ανατολή υπό την Οθωμανική κυριαρχία

α. Η επέκταση των Οθωμανών στην Ανατολική Ευρώπη και στη Μεσόγειο.

Η οθωμανική στρατηγική στη Μεσόγειο

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 άνοιξε ο δρόμος της οθωμανικής επέκτασης προς την Ευρώπη και, αργότερα, προς τη *de facto* νομιμοποίηση του σουλτανικού καθεστώτος από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις με τη σύναψη διμερών εμπορικών σχέσεων. Ακόμη και η Βενετία, η οποία εξαναγκάστηκε σε σταδιακή απώλεια σημαντικού μέρους των κτήσεών της στον ελλαδικό χώρο, ακολούθησε ρεαλιστική πολιτική έναντι των Οθωμανών, υπογράφοντας διαδοχικά συνθήκες ειρήνης, προκειμένου να διαφυλάξει τα οικονομικά της συμφέροντα στην Ανατολή. Το παράδειγμά της ακολούθησαν και οι άλλες ιταλικές πόλεις-κράτη, κυρίως για να προστατευθούν από τη γαλλική επεκτατική πολιτική σε βάρος τους.

Στο πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα, μετά και την κατάκτηση της Ρόδου (1522), το μεγαλύτερο μέρος της Αν. Μεσογείου βρισκόταν ήδη υπό τον έλεγχο των Οθωμανών.

Η επέκταση στην Ανατολική Ευρώπη

Τις οθωμανικές κατακτήσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη συνέχισε κατά το 16ο αιώνα ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής (1520-1566), ο οποίος προώθησε τα στρατεύματά του μέχρι τη Βιέννη (1529), χωρίς όμως να κατορθώσει να την κυριεύσει. Ανάμεσα στους Αψβούργους* και την Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε τότε ένας μακροχρόνιος ανταγωνισμός που κράτησε με εναλλασσόμενες φάσεις μέχρι το 18ο αιώνα. Η διαμάχη, εξάλλου, μεταξύ

των Αψβούργων (βασιλέων της Γερμανίας και της Ισπανίας) και των βασιλέων της Γαλλίας για την ηγεμονία στην Ευρώπη, οδήγησε σε αναπροσανατολισμό της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής. Η Γαλλία εγκατέλειψε τη σταυροφορική της παράδοση και επιδίωξε τον προσηταιρισμό των Τούρκων.

Η στροφή αυτή επισημοποιήθηκε με την υπογραφή **διομολογήσεων (1535)**, εμπορικών δηλαδή συμφωνιών, μεταξύ του βασιλέως της Γαλλίας Φραγκίσκου Α' και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Οι συμφωνίες αυτές ήταν προνομιακές για τη Γαλλία, η οποία ευνοήθηκε σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Με την πρακτική της υπογραφής διομολογήσεων οι Οθωμανοί εξελίχθηκαν σε σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής ισορροπίας.

Μετατόπιση της ευρωπαϊκής και οθωμανικής αναμέτρησης στο μεσογειακό χώρο. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου.

Στο μεταξύ η επέκταση της επιρροής του σουλτάνου στη Βόρεια Αφρική και τη Βαλκανική, που έθετε σε κίνδυνο τις κτήσεις των Αψβούργων, προκάλεσε την ανάμειξη και της Ισπανίας στην αντιτουρκική δραστηριότητα. Η δραστηριότητα όμως αυτή των Ευρωπαίων δεν είχε σημαντικά αποτελέσματα. Οι Τούρκοι συνέχισαν τις κατακτήσεις τους κυριεύοντας τη Χίο (1566), η οποία μέχρι τότε ανήκε στους Γενουάτες, και την Κύπρο (1570-71) παρά τη σθεναρή αντίσταση των Βενετών και των Κυπρίων.

Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις (πάπας, Γερμανία, Ισπανία, Αυστρία, Βενετία και ιταλικά κρατίδια) ενώθηκαν για μια ακόμα φορά σε **Ιερό Συνασπισμό (1571)** εναντίον των Τούρκων. Ο ενωμένος χριστιανικός στόλος κατόρθωσε να νικήσει

τις οθωμανικές ναυτικές δυνάμεις στις 7 Οκτωβρίου 1571 κοντά στη Ναύπακτο, καταρρίπτοντας έτσι το μύθο του αήττητου των Τούρκων. Η μεγάλη όμως αυτή ναυτική νίκη δεν είχε άμεσα στρατηγικά αποτελέσματα, γιατί η συμμαχία των χριστιανικών δυνάμεων δεν κράτησε πολύ, αφού η καθεμιά, για τους δικούς της λόγους, εγκατέλειψε τον αγώνα κατά των Τούρκων. Εκτός των άλλων, στην αλλαγή αυτή της ευρωπαϊκής πολιτικής συνέβαλαν και η επέκταση των διομολογήσεων και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και οι θρησκευτικές έριδες με αποκορύφωμα τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648).

Υπό αυτές τις συνθήκες οι Τούρκοι βρήκαν το έδαφος πρόσφορο για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους για την κατάκτηση της Κρήτης (1645-1669), που ήταν το τελευταίο προπύργιο των βενετικών συμφερόντων στην ανατολική Μεσόγειο.

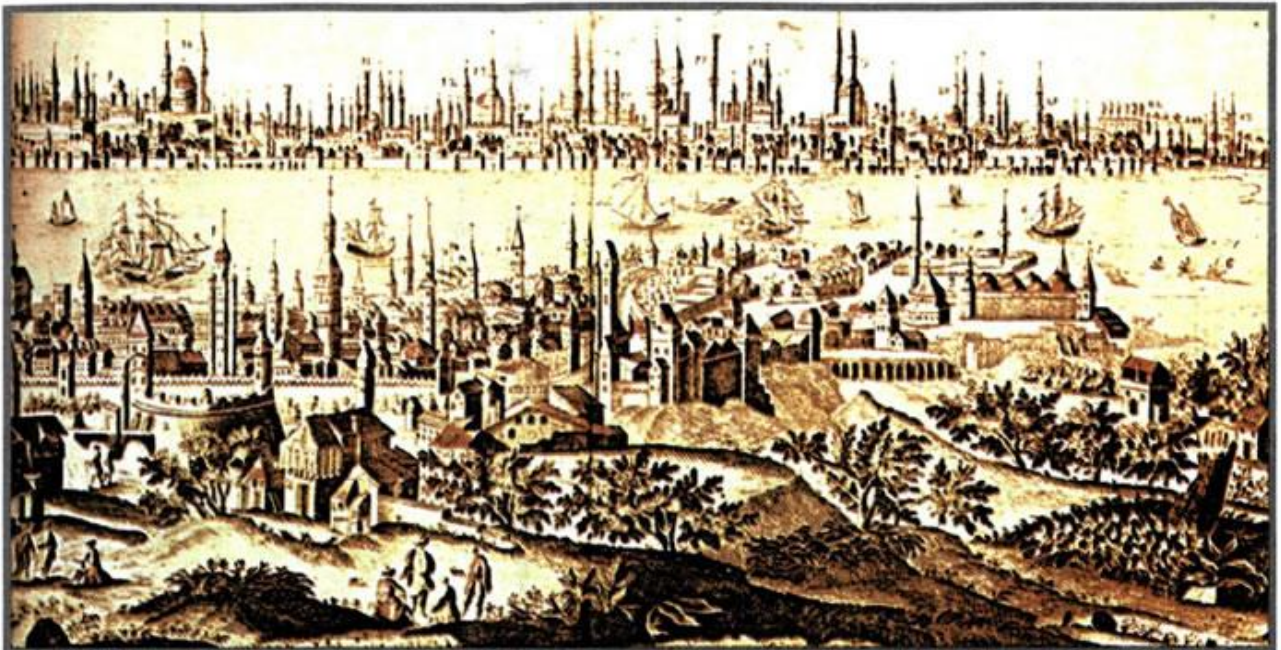
ΟΙ ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Πρώτος.....	1463-1479
Δεύτερος.....	1499-1503
Τρίτος.....	1537-1540
Τέταρτος Κυπριακός Πόλεμος.....	1570-1571
Πέμπτος Κρητικός Πόλεμος.....	1645-1669

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΝ

1453.....	Άλωση Κωνσταντινούπολης
1459-66.....	Σερβία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη
1461.....	Αυτοκρατορία Τραπεζούντας
1462.....	Λέσβος
1470.....	Εύβοια

1516.....	Συρία
1517.....	Αίγυπτος
1521-3.....	Βόρεια Βαλκανική- Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη
1522.....	Ρόδος
1529.....	Α' Πολιορκία της Βιέννης
1540.....	Ναύπλιο
1566.....	Χίος
1571.....	Κύπρος
1579.....	Κυκλάδες
1669.....	Κρήτη

Η Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Η Ρόδος, κτήση των Ιωαννιτών Ιπποτών και μια από τις πλέον οχυρωμένες πόλεις, άντεξε επί πέντε μήνες την πολιορκία, πριν παραδοθεί τελικά στα χέρια των Τούρκων το 1522. Στην εικόνα, η πόλη της Ρόδου με τις ισχυρές οχυρώσεις της. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Το τέμενος Οσμάν (Κουρσούμ Τζαμί), 16ος, αιώνας, Τρίκαλα Θεσσαλίας. Σχεδιαστής του μνημείου ήταν ο ελληνικής καταγωγής Σινάν, στον οποίο οφείλονται 300 περίπου κτίσματα. Υπήρξε ο μεγαλύτερος αρχιτέκτονας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Λίγο πριν τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571). Βατικανό, Galleria delle Carte Geografica

Η παράδοση για την ανάσταση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, σύμφωνα με χειρόγραφο τον 16ου αιώνα που περιλαμβάνει τους "Χρησμούς τον Λέοντος τον Σοφού". Στοκχόλμη, Βασιλική Βιβλιοθήκη

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ

-Μάθαμε επιτέλους ότι οι Τούρκοι ήταν άνθρωποι, όπως οι άλλοι (Μαρκαντώνιος Κολόννα, Βενετός ναύαρχος).

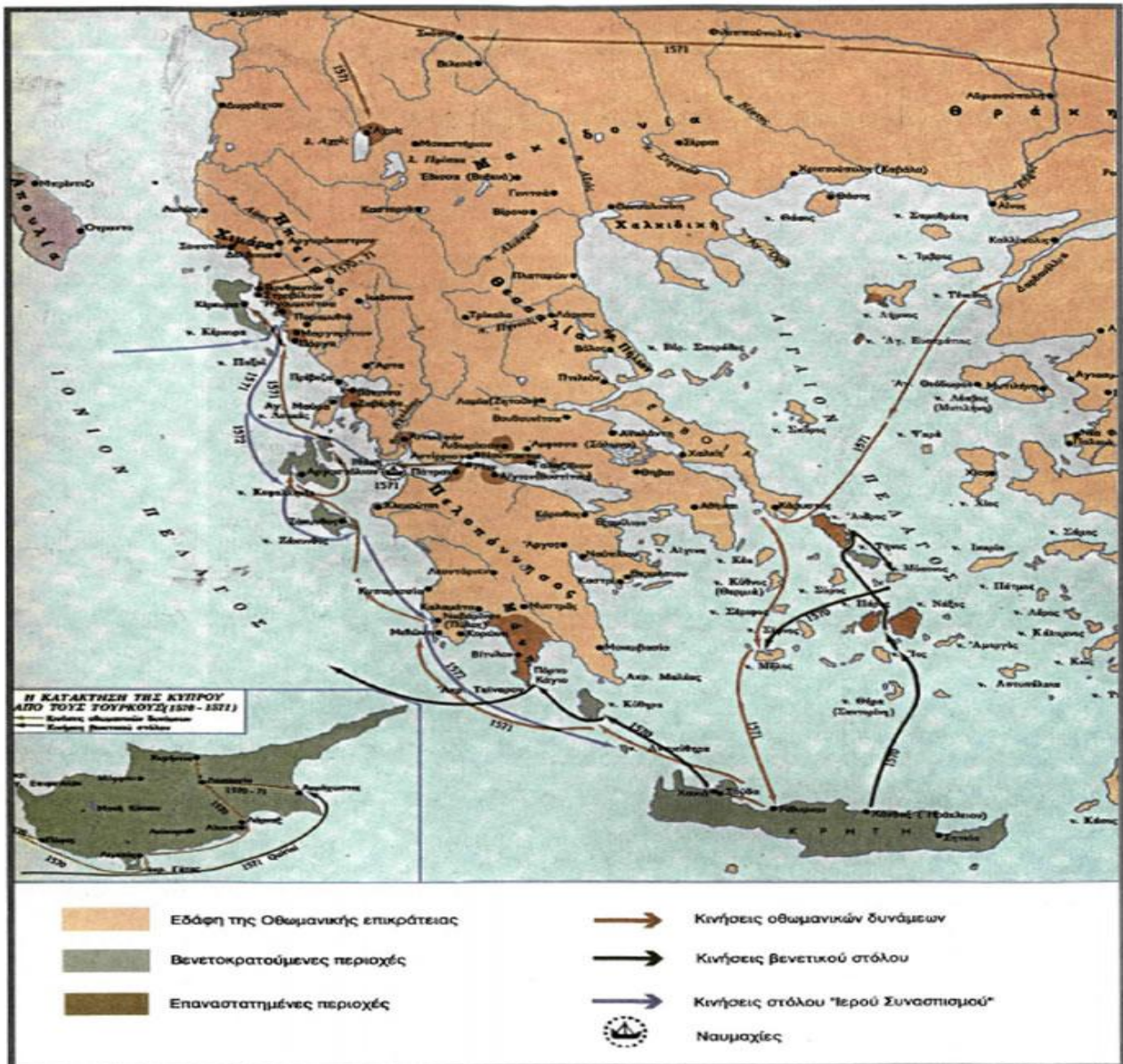
-Εκείνη την ημέρα συντρίφθηκε η οθωμανική αλαζονεία (Μιχαήλ Θερβάντες, Ισπανός λογοτέχνης, συγγραφέας του Δον Κιχώτη).

-Το τέλος ενός αληθινού συμπλέγματος κατωτερότητας του χριστιανικού κόσμου έναντι της στρατιωτικής δυνάμεως των Τούρκων.

(Φερνάν Μπροντέλ, Γάλλος Ιστορικός)

Ο Χάνδακας (Ηράκλειο) κατά τη τελευταία περίοδο της πολιορκίας του (1648-1669). Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη

Πολεμικές επιχειρήσεις στην ελληνική χερσόνησο κατά το Β' μισό του 16ου αιώνα.

β. Ελληνισμός και Δύση

Η στάση των Ελλήνων κατά τις επιχειρήσεις των δυτικών δυνάμεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Το όραμα της ελευθερίας των Ελλήνων συνδέθηκε, κατά την περίοδο αυτή, αναπόφευκτα με την αντιτουρκική πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Άλλωστε, οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις και, γενικότερα, οι περισ-

σότερες ευρωπαϊκές στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων πραγματοποιήθηκαν στον ελληνικό χώρο.

Οι θρήνοι, οι παραδόσεις, οι προφητείες και οι χρησιμοί για ανάσταση του Γένους θέρμαιναν την ελπίδα των Ελλήνων ότι οι Ευρωπαίοι θα ευνοούσαν τις προσπάθειές τους για αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Η αισιόδοξη αυτή προοπτική συντελούσε στη δημιουργία επαναστατικού κλίματος που εκδηλωνόταν με τοπικές εξεγέρσεις, ιδίως κατά τη διάρκεια των βενετοτουρκικών συγκρούσεων.

Εκτός από τους Βενετούς, και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις προσέφεραν, για ποικίλους λόγους και σε διάφορες περιόδους, ελπίδες για ένοπλες επιχειρήσεις στην ελληνική χερσόνησο. Από τα τέλη του 15ου αιώνα η Γαλλία δεν δίσταζε να παρέχει αφειδώς υποσχέσεις στους Έλληνες για επικείμενη εκστρατεία της εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το 1535, όμως, η γαλλική πολιτική έγινε φιλοτουρκική, με αποτέλεσμα την οριστική παρακμή της ιδέας μιας χριστιανικής εκστρατείας για εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη.

Παρόμοια τακτική ακολουθούσαν και οι πολλά υποσχόμενοι ιεροί συνασπισμοί που σχηματίστηκαν κατά τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα: Διακήρυσσαν αναφανδόν την άμυνα της χριστιανοσύνης εναντίον των "απίστων" ή ακόμη την πραγματοποίηση μεγαλεπήβολων εκστρατειών για την απελευθέρωση της υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικής Ανατολής-ωστόσο, εξυπηρετούσαν στόχους άσχετους προς τις διακηρυγμένες επιδιώξεις τους σχετικά με την τύχη της ελληνικής χερσονήσου και την οθωμανική απειλή.

Επαναστατικές κινήσεις μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

Η κατάρριψη του θρύλου για το αήττητο των Τούρκων στη ναυμαχία της Ναυπάκτου έδωσε θάρρος και γέννησε πολλές ελπίδες στους υπόδουλους Έλληνες και σε άλλους λαούς της Βαλκανικής. Από τότε πύκνωσαν οι εκκλήσεις των Ελλήνων στις διάφορες ευρωπαϊκές αυλές για ενίσχυση των απελευθερωτικών προσπαθειών τους.

Αποδέκτης των εκκλήσεων αυτών ήταν μεταξύ άλλων ο αυτοκράτορας της Γερμανίας, κυρίως προς το τέλος του 16ου αιώνα και κατά το β' μισό του 17ου αιώνα. Οι ελπίδες των Ελλήνων όμως φάνηκε να βρίσκουν ανταπόκριση μόνο στο παπικό κράτος και σε μερικούς φιλόδοξους ηγεμόνες των ιταλικών κρατιδίων.

Ως την έναρξη των θρησκευτικών πολέμων κυρίως, αλλά και αργότερα, στο πλαίσιο των προσπαθειών για απελευθέρωση των Ελλήνων και για διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκδηλώθηκαν στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές επαναστατικές κινήσεις, οι κυριότερες από τις οποίες ήταν:

- τα κινήματα στη Δυτική Ελλάδα και στην Ήπειρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι.
- οι εξεγέρσεις του μητροπολίτη Λαρίσης-Τρίκκης Διονυσίου του Σκυλοσόφου (1600-1611).
- οι κινήσεις των Μανιατών σε συνεργασία με το γάλλο δούκα του Νεβέρ στις αρχές του 17ου αιώνα.
- οι κινήσεις των Κυπρίων, σε συνεννόηση με ιταλούς δούκες, για απελευθέρωση της νήσου κατά τα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα.

Οι σχέσεις των υπόδουλων Ελλήνων με τη Δύση

Όλη αυτή η επαναστατική δραστηριότητα στηριζόταν σε χιμαιρικά επαναστατικά σχέδια τα οποία ματαιώνονταν συχνά πριν καν εκδηλωθούν, καθώς οι Ευρωπαίοι ανταποκρίνονταν ελάχιστα ή καθόλου στις υποσχέσεις τους για στρατιωτική βοήθεια. Ωστόσο, οι Έλληνες δεν σταμάτησαν να ελπίζουν στην εθνική τους αποκατάσταση με ξένη βοήθεια. Μετά τις αλλεπάλληλες όμως απογοητεύσεις από τις δυτικές δυνάμεις, έστρεψαν τα βλέμματά τους, από το β' μισό του 17ου αιώνα, προς την ομόδοξη Ρωσία.

Οι συγκρούσεις και ο διαρκής αναβρασμός στην ελληνική χερσόνησο, οι εξεγέρσεις, οι βιαιοπραγίες των στρατευμάτων, οι δυσβάστακτοι φόροι, η πειρατεία και η φυγή του πληθυσμού προς τις ορεινές ή τις βενετοκρατούμενες περιοχές και το εξωτερικό καταδίκασαν σε μαρασμό την οικονομική δραστηριότητα του υπόδουλου Ελληνισμού. Ανάλογες ήταν οι επιπτώσεις και στη γενικότερη πολιτισμική ανάπτυξη. Έτσι, η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 σήμανε ταυτόχρονα και την έναρξη για τον Ελληνισμό μιας μακράς περιόδου οπισθοδρόμησης και δεινών, την ίδια εποχή που τα ευρωπαϊκά κράτη βρίσκονταν στην αυγή των νεότερων χρόνων και σημείωναν προόδους σε πολλούς τομείς του πολιτισμού.

Μόνο η σταδιακή ανασύνδεση των Ελλήνων με την Ευρώπη και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για πνευματική ανγέννηση, που έφθασε στην ακμή της με το Νεοελληνικό Διαφωτισμό (περίπου 1750-1821).

Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χριστόδουλου προς το δούκα της Σαβοΐας

Τω Υψηλοτάτω δούκα δε Σαβοΐα ταπεινός Χριστόδουλος, αρχιεπίσκοπος πάσης Κύπρου και νέας Ιουστινιανής. Θεωρώντας τας καρδίας των ανθρώπων τόσον έξυπνας εις το νησίν της Κύπρου εις ευλάβειαν της σης υψηλότητος, ως αφέντης παλαιός ετούτου του ριάμου (βασιλείου), το οποίον πλήθος ευρίσκεται εις τόσην τυραννίαν από τους Τούρκους και δια τούτον αποστέλλομεν να παρακαλέσωμεν την υψηλότητά σου να υπηρετήση με την δύναμιν του ρηγός Φιλίππου να δώση ορδινίαν (διαταγή) και βοήθειαν να ελευθερώση ετούτον τον τόπον από τα χέρια του τυράννου ότι είναι μεγάλον αμάρτημα τέτοιον ριάμον να ευρίσκεται εις τα χέρια του, οπού ήτονε αφεντεμένον από από τους παλαιούς εδικούς της Υψηλότητός σου. Και αν η αγία τριάς φώτιση την βασιλείαν του ρε (βασιλιά) Φιλίππου και της υψηλότητός σου να κάμετε αρμάτα (εκστρατεία), ήξευρε η υψηλότητά σου πως ευρίσκονται άνδρες των αρμάτων τριάντα πέντε χιλιάδες, και Τούρκοι δεν είναι παρά μόνον οκτώ χιλιάδες. Θυμώντας το πλέον της υψηλότητάς σου να φέρετε άρματα δια τους Χριστιανούς και παρακαλούμεν την υψηλότητά σου να μας κάμης χάριν δια απόκρισιν με τον κομιστήν, όπου να φέρη τας γραφάς, ονόματι Λοϊζον, δια να δώσωμεν πληροφορίαν ετούτου του λαού, όπου στέκουν αναμένοντας να ιδούν φλάμπουρον (σημαία) της βασιλείας και της Υψηλότητάς σου ότι βλέποντας ετούτην την βοήθειαν είνε άξιοι με την χάριν του Θεού να αφανίσουν τους Τούρκους τους εχθρούς της πίστεως.

Οκτωβρίω ε', το αχθ' έτος.Χριστόδουλος αρχιεπίσκοπος
Κύπρου ινδ.ζ 'Ταπεινός Μωυσής επίσκοπος
Αμμοχούστου (έπονται οι υπογραφές των υπολοίπων
αρχιερέων καθώς και άλλων

σημαινόντων προσώπων της νήσου), στο Κωνσταντίνος Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, 1453-1821, Αθήναι χ.χ., 191-192.

Η μοίρα των αμάχων. Μικρογραφία από χειρόγραφο.
Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

γ. Η εθνολογική σύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η κεντρική εξουσία

Το καθεστώς των υποδούλων

Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, οι κάτοικοι των κατακτημένων περιοχών έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στον εξισλαμισμό και τη σφαγή. Εξαίρεση αποτελούσαν οι λαοί της Βίβλου (Εβραίοι, Χριστιανοί) οι οποίοι μπορούσαν να συνάψουν ένα είδος συνθήκης με τους Μουσουλμάνους, σύμφωνα με την οποία εξαγόραζαν τη ζωή τους έναντι της εκπλήρωσης ποικίλων υποχρεώσεων και κυρίως της καταβολής του φόρου υποτελείας, του κεφαλικού φόρου. Η κατηγορία αυτή των υποδούλων ονομάζονταν τζιμμήδες. Με την ίδια συνθήκη παραχωρούνταν στους τζιμμήδες και ορισμένες ελευθερίες, ατομικές, οικονομικές και θρησκευτικές. Οι ποικίλοι όμως ε-

ξευτελιστικοί περιορισμοί αναιρούσαν στην ουσία τις παραχωρήσεις αυτές.

Το σύνολο του πληθυσμού, με εξαίρεση τους Οθωμανούς αξιωματούχους, συγκροτούσε την τάξη των **ραγιαδών**. Ο όρος όμως αυτός από το 18ο αιώνα επικράτησε να δηλώνει μόνον τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς (Ελληνες, Εβραίους, Αρμένιους, λαούς της Βαλκανικής και άλλους) και μάλιστα τους χριστιανούς, των οποίων η ζωή έγινε συνώνυμη με την εξαθλίωση λόγω της βαρύτατης φορολογίας, των καταπιεστικών γενικά μετρων και των ταπεινώσεων από τον κατακτητή.

Οι σημαντικότερες και πλέον οδυνηρές διακρίσεις σε βάρος των υποδούλων συνίσταντο στο διπλό φόρο, τον κεφαλικό και τον έγγειο φόρο, γνωστό ως **χαράτσι**. Ο πρώτος καταβαλλόταν ως τίμημα που πλήρωναν οι "άπιστοι" για να εξασφαλίσουν τη ζωή τους και το δικαίωμα να κατοικούν εντός της επικράτειας του Ισλάμ. Η καταβολή του δεύτερου αποτελούσε απόδειξη, με την οποία αναγνωριζόταν ότι η γη που αφηνόταν στους χριστιανούς ως ιδιοκτησία τους δεν ανήκε θεωρητικά στους ίδιους, αλλά στον Αλλάχ και στο νόμιμο εκπρόσωπο του, τον σουλτάνο.

Τα προνόμια και οι θεσμοί

Οι ραγιαδες χωρίστηκαν, με βάση τη θρησκεία ή το δόγμα, σε **μιλλέτια** ή **κοινότητες**, στις οποίες παραχωρήθηκε κάποια μορφή αυτοδιοίκησης.

Η ορθόδοξη κοινότητα ήταν η πιο πολυάριθμη και η σπουδαιότητά της αναγνωρίστηκε αμέσως μετά την Άλωση. Ο Μωάμεθ Β' περιέβαλε το νέο πατριάρχη Γεννάδιο Β' με κύρος που ξεπερνούσε εκείνο του θρησκευτικού ηγέτη. Ο πατριάρχης αναδείχθηκε πλέον σε **εθνάρχη**, δηλαδή σε πνευματικό και ταυτόχρονα πολιτικό αρ-

χηγό των ορθόδοξων χριστιανών, με δικαίωμα παρέμβασης ενώπιον της Υψηλής Πύλης για όλα τα θέματα που τους αφορούσαν. Η Εκκλησία ανέλαβε έτσι ποικίλες δικαιοδοσίες και καθήκοντα, εκτός από τα θρησκευτικά, με αποτέλεσμα να αναπτύξει μια ισχυρή διοικητική οργάνωση

Παρά τα προνόμια, όμως, οι "άπιστοι" αποκλείονταν από τις δημόσιες θέσεις και όσοι Έλληνες κατέλαβαν διάφορα αξιώματα βρίσκονταν έξω από το πλαίσιο της επίσημης κρατικής ιεραρχίας.

Οι υπόδουλοι και ιδιαίτερα οι Έλληνες δεν υπέφεραν μόνο από τους δυσβάστακτους φόρους και τη διοικητική αυθαιρεσία. Κινδύνευαν να αφανιστούν ως γένος με την εφαρμογή, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, τριών μουσουλμανικών θεσμών, του παιδομαζώματος, του εξισλαμισμού και της υποχρεωτικής ναυτολόγησης παράλιων πληθυσμών, κυρίως του Αιγαίου και του Ευξείνου Πόντου.

Ως αντίβαρο προς τους παραπάνω παράγοντες φθοράς λειτούργησε ο γνωστός στον ελληνικό κόσμο από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο πολιτικός θεσμός της κοινότητας. Αποτελούσε ένα είδος τοπικής αυτοδιοίκησης (οι κάτοικοι κάθε χωριού ή πόλης αποτελούσαν μια κοινότητα) προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις της οθωμανικής πολιτικής, που εφαρμόστηκε με ιδιαίτερη επιτυχία στον ελληνικό χώρο.

Η είσπραξη των φόρων και η τοπική αυτοδιοίκηση

Η ευθύνη για την κατανομή και την είσπραξη των φόρων είχε ανατεθεί από τους Οθωμανούς στις κοινότητες. Η σημαντική αυτή αρμοδιότητα συντέλεσε στην ανάπτυξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης και στην αύξηση του κύρους της. Οι επικεφαλής των κοι-

νοτήτων εκλέγονταν άμεσα ή έμμεσα από τα μέλη και έφεραν διάφορους τίτλους, όπως πρόκριτοι, κοτζαμπάσηδες, γέροντες, δημογέροντες, άρχοντες και προεστώτες. Κριτήρια για την εκλογή τους ήταν το σεβάσμιο της ηλικίας τους, η οικονομική τους δύναμη, οι γενικότερες ικανότητές τους και η επιρροή τους στην οθωμανική διοίκηση. Τις περισσότερες φορές τα αξιώματα αυτά εξελίσσονταν σε κληρονομικά που τα νέμονταν λίγες οικογένειες. Κατά κανόνα, πάντως, η εκλογή των κοινοτικών αρχόντων γινόταν χωρίς την παρέμβαση των οθωμανικών αρχών. Έτσι, τόσο η δυνατότητα εκλογής κοινοτικών αρχόντων όσο και η από κοινού αντιμετώπιση των προβλημάτων ενίσχυαν το πνεύμα άλληλεγγύης και συλλογικής ευθύνης και καθιστούσαν τις κοινότητες εστίες δημοκρατικού πνεύματος και σφυρηλάτησης της εθνικής συνείδησης.

Τα διανεμητικό σύστημα και ο ρόλος της κοινότητας

Μια από τις βασικές αρχές της οθωμανικής δημοσιονομικής λειτουργίας είναι το διανεμητικό σύστημα. Σύμφωνα μ' αυτό δεν ορίζεται (με εξαίρεση τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη επί της παραγωγής) το ποσό που θα καταβάλει ως φόρο ο κάθε υπόχρεος αλλά η συνολική επιβάρυνση με την οποία θα συμβάλει στο δημόσιο προϋπολογισμό κάθε περιοχή. Στη συνέχεια γίνεται η κατανομή του φόρου στο επίπεδο των κοινοτήτων με τη συνεργασία των κοινοτικών αρχόντων, οι οποίοι επιμερίζουν το ποσό στα μέλη της κοινότητάς τους.

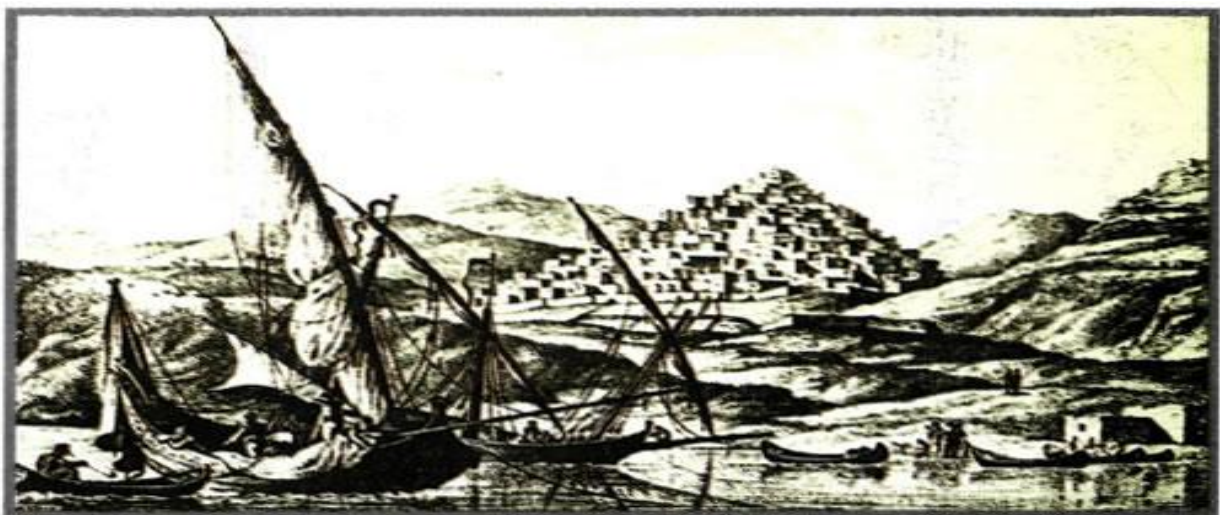
Κατά τους δύο πρώτους μετά την άλωση αιώνες η οικονομία στις ελληνικές περιοχές ήταν κλειστή αγροτική. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ο Γ. Σχολάριος συνομιλεί με τον Μωάμεθ Β' μετά την αναγόρευση τον πρώτον ως πατριάρχη και την απονομή των προνομίων. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου, οι γνωστοί **λεβέντες**, προέρχονται κυρίως από ναυτολογημένους Έλληνες. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

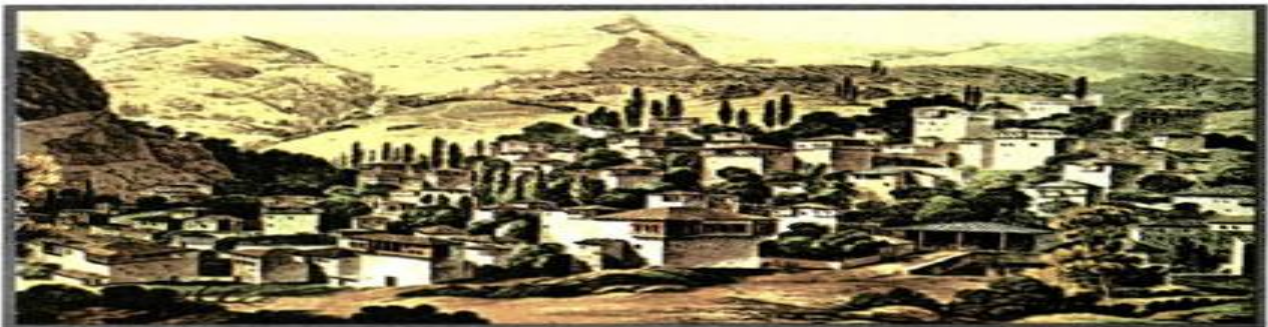

Το λιμάνι της Σύρου. Η διοικητική αυτονομία της Σύρου συντέλεσε στην εμπορική ανάπτυξη του νησιού.

Το παιδομάζωμα. Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η Πορταριά, ένα από τα χωριά του Πηλίου, φημισμένη για την κατασκευή υφασμάτων και για τον καλαίσθητο οικισμό της. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Ερωτήσεις

1. Να επισημάνετε τους παράγοντες που επηρέασαν τη στάση των Ελλήνων έναντι των δυτικών δυνάμεων κατά τις επιχειρήσεις των τελευταίων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πώς αξιολογείτε αυτή τη στάση;
2. Να εντοπίσετε τα κύρια σημεία της επιστολής του Αρχιεπισκόπου Κύπρου (βλέπε σχετικό παράθεμα). Με ποια επιχειρήματα προσπαθεί ο Αρχιεπίσκοπος της Κύπρου να πείσει το Δούκα της Σαβοΐας;

3. Με βάση την αφήγηση του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων για το θεσμό της κοινότητας να προσδιορίσετε τις εξουσίες και τις αρμοδιότητές της. Να αναλύσετε τους λόγους που οδήγησαν το οθωμανικό κράτος να παραχωρήσει προνόμια στις κοινότητες.

6. Η μέση και ύστερη Λατινοκρατία στον Ελλαδικό χώρο (1460-1650) και στην Κύπρο (15^{ος}-16^{ος} αι)

Μέχρι το 1461 οι Τούρκοι είχαν θέσει υπό τον έλεγχο τους το μεγαλύτερο τμήμα του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, για αρκετό ακόμα χρονικό διάστημα οι Λατίνοι εξακολουθούσαν να κατέχουν ελληνικά εδάφη, νησιά και παραλιακές ζώνες, που είχαν καταλάβει κατά την Τεταρτη Σταυροφορία (1204). Στις περισσότερες λατινοκρατούμενες περιοχές κυριαρχούσαν οι Βενετοί, ενώ άλλες αποτελούσαν κτήσεις διάφορων ηγεμονικών οίκων των ιταλικών πόλεων. Έτσι, όταν αναφερόμαστε κατά την περίοδο αυτή σε **Λατινοκρατία**, το ενδιαφέρον μας στρέφεται περισσότερο στις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές.

Γενικά, η πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση στις λατινοκρατούμενες περιοχές διαμορφώθηκε με βάση το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα. Η γη χωρίστηκε σε φέουδα, ενώ ανάλογη ήταν και η κοινωνική διάρθρωση, που περιλάμβανε κατά βάση δύο κατηγορίες, τους ευγενείς (κατακτητές και ντόπιους) και το λαό (αστούς και ελεύθερους χωρικούς). Οι αυθαιρεσίες των φεουδαρχών προκαλούσαν συχνές εξεγέρσεις των κατοίκων, που καταπνίγονταν με τη βία.

Η κοινωνία, σε όσες βενετοκρατούμενες κτήσεις απέμειναν κατά το 16ο και 17ο αιώνα, γνώρισε, όπως και

οι δυτικές κοινωνίες της ίδιας εποχής, την παρακμή της φεουδαρχίας και υπέστη ανακατατάξεις στη δομή και στη σύνθεσή της.

Η οικονομία στηριζόταν στην αγροτική καλλιέργεια και στη βιοτεχνία, η οποία βρισκόταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε καλύτερη μοίρα από την αντίστοιχη των κατεχόμενων από τους Τούρκους περιοχών, λόγω της μη διακοπής του εμπορίου. Ωστόσο, το εισόδημα μόλις αρκούσε για να καλύψει τις στοιχειώδεις ανάγκες των κατοίκων, γιατί ο κυρίαρχος κρατούσε για λογαριασμό του το πλεόνασμα από την παραγωγή.

Το γενικό αυτό πλαίσιο παρουσιάζει, βέβαια, διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Λατίνων κατακτητών και τις τοπικές συνθήκες. Πάντως, σαφή συμπεράσματα για την πορεία του υπό λατινική κυριαρχία Ελληνισμού μπορούν να εξαχθούν από τις βενετοκρατούμενες περιοχές, τις πλέον σημαντικές και μακροχρόνιες λατινικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο.

Η Κύπρος

Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο (1489-1571) επέφερε αλλαγές στο καθεστώς που ίσχυε κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της νήσου από το γαλλικό οίκο των Λουζινιάν (1192-1489).

Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας που απέκτησε η διοίκηση και η μετάθεση των σημαντικότερων διοικητικών αρμοδιοτήτων στη Βενετία είχαν ως συνέπεια τον αυστηρό έλεγχο κάθε δραστηριότητας του πληθυσμού. Το πλαίσιο αυτό και η προτεραιότητα που έδωσε η Βενετία στη στρατηγική σημασία του νησιού δεν επέτρεψαν στην Κύπρο να διατηρήσει την οικονομική ακμή του προηγούμενου αιώνα.

Στον πνευματικό τομέα για τους ίδιους λόγους σημειώθηκε υστέρηση, σε σύγκριση πάντοτε με την προη-

γούμενη περίοδο των Λουζινιάν. Παρά το γεγονός ότι ο 15ος και ο 16ος είναι οι αιώνες της μεγάλης Αναγέννησης στην Ιταλία, ο απόηχος της πρώτης φθάνει αμυδρός στην Κύπρο. Η Βενετία δεν προωθεί την καλλιτεχνική δημιουργία αλλά μόνον την κατασκευή οχυρωματικών έργων. Η πολιτική αυτή εκφράζει τη ρεαλιστική νοοτροπία μιας εμπορικής δύναμης, η οποία θεωρεί το νησί ως εμπορική βάση που έπρεπε να διασφαλιστεί χάριν των οικονομικών συμφερόντων της.

Η έμφαση της βενετικής πολιτικής σε τομείς της άμυνας είχε ευεργετικά αποτελέσματα για την ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, αφού ο ασφυκτικός κλοιός της λατινικής εκκλησίας πάνω σ' αυτήν χαλάρωσε. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται, επίσης, στον απόηχο της προσέγγισης της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη στη Σύνοδο Φερράρας- Φλωρεντίας (1438-1439).

Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο, καθώς στηριζόταν σε όρους πολιτικής και κοινωνικής ανισότητας, προκαλούσε την έντονη δυσαρέσκεια του πληθυσμού που βρήκε την έκφρασή της στο εθνικό και κοινωνικό κίνημα του Διασσωρίνου. Οι ανατρεπτικές όμως ενέργειές του προδόθηκαν στις βενετικές αρχές με αποτέλεσμα τόσο ο ίδιος όσο και οι συνεργάτες του να βρούν μαρτυρικό θάνατο (1492). Η ιδεολογική βάση του κινήματος αυτού και η χρησιμοποίηση της διαπαιδαγώγησης του λαού με τις ελληνικές πνευματικές αξίες ως μέσου αφύπνισης και προαγωγής του εθνικού φρονήματος είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν το κίνημα του εμπνευσμένου αυτού δασκάλου ως εθνικό.

Η Κύπρος το 1618. Η βενετική πολιτική θεωρούσε την Κύπρο ως προπύργιο για την προστασία των εμπορικών συμφερόντων της στην ανατολική Μεσόγειο και τον ασιατικό χώρο. Έργο του Fr. Basilicata, Βενετία, Μουσείο Corer.

Η Κρήτη

Η Κρήτη αποκτά ολοένα μεγαλύτερη σημασία για τη Βενετία μετά την απώλεια της Εύβοιας (1470), της Κορώνης (1500), του Ναυπλίου (1540), των Βόρειων Σποράδων (1540) και της Κύπρου (1571). Οι Βενετοί, οι οποίοι απέδιδαν ανέκαθεν μεγάλη σημασία στην Κρήτη για τη στρατηγική της θέση και για τα αγροτικά της προϊόντα με τα οποία εφοδιαζόταν η αγορά της Βενετίας, άρχισαν μετά τις νέες τουρκικές κατακτήσεις να δείχνουν ιδιαίτερη φροντίδα για το νησί. Ωστόσο, αυτή η μεταβολή της πολιτικής τους ελάχιστα μπορούσε να αποδώσει, αφού στο μεταξύ η Βενετία είχε μπει σε τροχιά παρακμής.

Σφακιανός πολεμιστής.

Το σοβαρότερο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Βενετοί στο εσωτερικό του νησιού ήταν η ενεργός αντίσταση του κρητικού λαού, που είχε εθνικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Στα κινήματα συμμετείχαν εκτός από τους χωρικούς, που αποτελούσαν την πλέον αδικημένη κοινωνική ομάδα, οι λαϊκές τάξεις και οι αστοί των πόλεων μαζί με τον ορθόδοξο κλήρο.

Το χρόνο που η Κωνσταντινούπολη έπεφτε στα χέρια των Τούρκων (1453), εκδηλώθηκε η πρώτη επαναστατική κίνηση των Κρητικών στο Ρέθυμνο. Λίγα χρόνια αργότερα (1460-62) οργανώθηκε και νέα συνωμοτική κίνηση, που έγινε αφορμή να λάβουν οι Βενετοί σκληρά μέτρα στο νησί. Η τελευταία μεγάλη επαναστατική κίνηση σημειώθηκε στα Σφακιά το 1527 και είχε κυρίως κοινωνικά αίτια.

Οι βενετικές πολιτικές αρχές, παρά τη λήψη μέτρων υπέρ των Καθολικών σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τήρησαν κατά κανόνα ουδετερότητα στις ενδοκρητικές αντιδικίες μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών. Η πολιτική αυτή βοήθησε στην προσέγγιση των Λατίνων με τους Ορθοδόξους.

Κατά τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας, το 17ο, οι συγκυρίες διαμόρφωσαν ευνοϊκές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για εντυπωσιακή άνθηση της κρητικής λογοτεχνίας με αντιπροσωπευτικά έργα τη θυσία του Αβραάμ, την Ερωφίλη, τον Ερωτόκριτο κ.ά.

Τα Επτάνησα

Η προσάρτηση της Επτανήσου στον αποικιακό κορμό της Βενετίας έγινε σταδιακό (1386, Κέρκυρα-1684, Λευκάδα) και με διαφορετικό τρόπο, γεγονός που καθόρισε και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της βενετικής κυριαρχίας σε κάθε νησί. Στα Επτάνησα το φεουδαρχικό σύστημα εφαρμόστηκε με ποικίλες παραλλαγές, καθώς αναμείχθηκε με παλαιές τοπικές συνήθειες και με δυτικά στοιχεία που προϋπήρχαν.

Τα Επτάνησα, γέφυρα μεταξύ της οθωμανικής επικράτειας και της Ιταλικής Χερσονήσου, αναδείχθηκαν ως κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Η παρεμβατική όμως και μονοπωλιακή πολιτική εμπόδιζε την ανάπτυξη της εγχώριας εμπορικής ναυτιλίας.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις στα Επτάνησα έλαβαν τη μορφή είτε της κοινωνικής αντιδικίας μεταξύ αστών και ευγενών είτε λαϊκών εξεγέρσεων, όπως το ρεμπελιό των ποπολάρων στη Ζάκυνθο (1628), οι στάσεις στην Κέρκυρα (1640), στα Κύθηρα (1780) και αλλού.

Τα Επτάνησα υπήρξαν το καταφύγιο για τους Έλληνες που δεν ήθελαν να ζήσουν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό και χώρος ομαδικών εγκαταστάσεων προσφύγων. Μάλιστα, μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τους Τούρκους (1669), τα Επτάνησα δέχθηκαν ένα μεγάλο κύμα προσφύγων από την Κρήτη, που έφεραν μαζί τους πολλά στοιχεία της τέχνης και της λογοτεχνίας τους.

Τα Επτάνησα, γέφυρα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, κατά τη μακρόχρονη βενετική κυριαρχία, ήλθαν σε επαφή με το ευρωπαϊκό πνεύμα και οικειοποιήθηκαν τις αξίες του δυτικού πολιτισμού, διατηρώντας όμως την ελληνική παράδοση, τη γλώσσα και τη θρησκεία.

Πολιτισμική διαφοροποίηση

Η πολιτική της Βενετίας επέτρεπε την ελεύθερη διακίνηση των κατοίκων των βενετοκρατούμενων περιοχών προς την Ιταλία για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Έτσι, τόσο η Βενετία όσο και τα άλλα ιταλικά πνευματικά κέντρα (Πάδοβα, Φλωρεντία, Πίζα κ.ά.) υπήρξαν χώροι συνάντησης Κρητικών, Επτανησίων, Κυπρίων και άλλων Ελλήνων από βενετοκρατούμενες περιοχές. Η Βενετία είχε φροντίσει να σπουδάζουν οι υπήκοοι της στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, που ήταν κατεξοχήν φιλελεύθερο ίδρυμα, γεγονός που μας επιτρέπει να έχουμε σαφέστερη αντίληψη για τη μορφή της παιδείας που μεταλαμπάδευαν οι Έλληνες φοιτητές στις πατρίδες τους.

Την ίδια περίοδο (15ος αι.) στις τουρκοκρατούμενες περιοχές η Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε τη μοναδική πνευματική εστία του Ελληνισμού. Μόλις στις αρχές του 16ου αιώνα άρχισαν να καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες για ανανέωση της παιδείας.

Ερωτήσεις

Να επισημάνετε και να ερμηνεύσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των βενετοκρατούμενων περιοχών.

Η πόλη της Κέρκυρας, το σημαντικότερο εμπορικό και πνευματικό κέντρο των Επτανήσων. Αθήνα , Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

---

7. Ο ανταγωνισμός των Ευρωπαϊκών δυνάμεων και ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648)

Στις αρχές του 17ου αιώνα οι θρησκευτικές αντιθέσεις συνεχίζονται και η Ευρώπη ζει ένα έντονο πολεμικό κλίμα. Οι εξελίξεις δεν αποκάλυψαν μόνο τον εύθραυστο χαρακτήρα της **Ειρήνης της Αυγούστας (1555)** αλλά συσσωρεύσαν και νέες αντιθέσεις. Υπό τις συνθήκες αυτές ξέσπασε ο **Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648)**. Η πολεμική αυτή αναμέτρηση αποτέλεσε το αποκορύφωμα των θρησκευτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη και προσέλαβε πανευρωπαϊκό χαρακτήρα, αφού ελάχιστες χώρες απέφυγαν την εμπλοκή τους σ' αυτόν. Εκτός από τους γερμανούς ηγεμόνες, έλαβαν μέρος η Γαλλία, η Ισπανία, η Ολλανδία, η Δανία, η Σουηδία, ιταλικά και ελβετικά κράτη.

Οι εμπόλεμοι χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα, τους **Καθολικούς** και τους **Διαμαρτυρόμενους**. Εν τού-

τοίς ο πόλεμος είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα, αφού τον προκάλεσαν και τον συντήρησαν τοπικά συμφέροντα, η φιλοδοξία πολλών γερμανών ηγεμόνων να απαλλαγούν από την κηδεμονία των Αψβούργων αυτοκρατόρων και η επιδίωξη μικρών ή μεγάλων κρατών να επικρατήσουν πολιτικά και οικονομικά στον ευρωπαϊκό χώρο.

Ο πόλεμος αυτός ήταν πολύ καταστρεπτικός και οι αντίπαλοι συμπεριφέρονταν με ξεχωριστή βιαιότητα. Λίγες ήταν οι μάχες κατά παράταξη, ενώ το κυριότερο χαρακτηριστικό ήταν οι πολυετείς πολιορκίες, οι σφαγές αμάχων, οι λεηλασίες και οι πυρπολήσεις των αντιπάλων στρατοπέδων από τους μισθοφόρους και τους απείθαρχους στρατιώτες. Ο άτακτος αυτός στρατός αντικατόπτριζε και το χαρακτήρα των ηγετών του, που δεν υπηρετούσαν κάποια ιδεολογία παρά μόνο τα προσωπικά τους συμφέροντα. Στους παράγοντες αυτούς οφειλόταν και η απουσία πολεμικής τακτικής, που είχε ως συνέπεια τη μεγάλη διάρκεια του πολέμου.

Η τραγική αυτή κατάσταση ανάγκασε τελικά τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Φερδινάνδο Γ' να ζητήσει διακοπή των εχθροπραξιών και να υπογράψει την **Ειρήνη της Βεστφαλίας (1648)**. Με τη συνθήκη αυτή ρυθμίστηκαν πολιτικά, θρησκευτικά και εδαφικά ζητήματα. Μεταξύ άλλων:

- Ο Καλβινισμός αναγνωρίστηκε ως ισότιμος με τα δύο άλλα δόγματα, τον Καθολικισμό και το Λουθηρανισμό.
- Οι Διαμαρτυρόμενοι κράτησαν πολλά από τα εκκλησιαστικά εδάφη που είχαν καταλάβει ή απαλλοτριώσει στη διάρκεια του πολέμου.
- Κατακυρώθηκαν γερμανικά εδάφη στη Σουηδία και στη Γαλλία.

- Περιορίστηκε η δύναμη του γερμανού αυτοκράτορα με την αναγνώριση πλήρων κυριαρχικών δικαιωμάτων στους γερμανούς ηγεμόνες, οι οποίοι στο εξής μπορούσαν να συνάπτουν συνθήκες μεταξύ τους ή με ξένα κράτη.
- Αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ολλανδικής και της Ελβετικής Ομοσπονδίας.

Οι όροι της συνθήκης αυτής δημιούργησαν νέα δεδομένα για τις τύχες της Ευρώπης. Η Γερμανία, εξουθενωμένη οικονομικά, πολιτικά και εδαφικά παρέμεινε στο περιθώριο των εξελίξεων για έναν περίπου αιώνα. Αντίθετα, η Γαλλία ενισχύθηκε και αναδείχθηκε ως η μεγαλύτερη δύναμη στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Η Ισπανία αναδιπλώθηκε και η Σουηδία κυριάρχησε στη Βαλτική.

Το διεθνές πλαίσιο που διαμορφώθηκε αντανάκλατο στο νέο συσχετισμό δυνάμεων και εγκαινιάζει για πρώτη φορά την αρχή της ισορροπίας. Παράλληλα, άρχισε να γίνεται συνείδηση και να κερδίζει έδαφος η ιδέα ότι η μετριοπάθεια, η ανεκτικότητα και η πνευματική ελευθερία ήταν αναγκαίες για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών της Ευρώπης.

Τα κυριότερα γεγονότα του Τριακονταετούς Πολέμου

1618.....Εκπαράθρωση των αντιπροσώπων του αυτοκράτορα από τους Βοημούς.

Διακήρυξη ανεξαρτησίας της Βοημίας

1620..... Μάχη Λευκού Όρους - ήττα των Βοημών

1623\1628..... Το εκλεκτοράτο του Παλατινάτου περιέρχεται στο δούκα της Βαυαρίας Μαξιμιλιανό Α' και τον οίκο του

1625..... Η Δανία εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό των Διαμαρτυρομένων

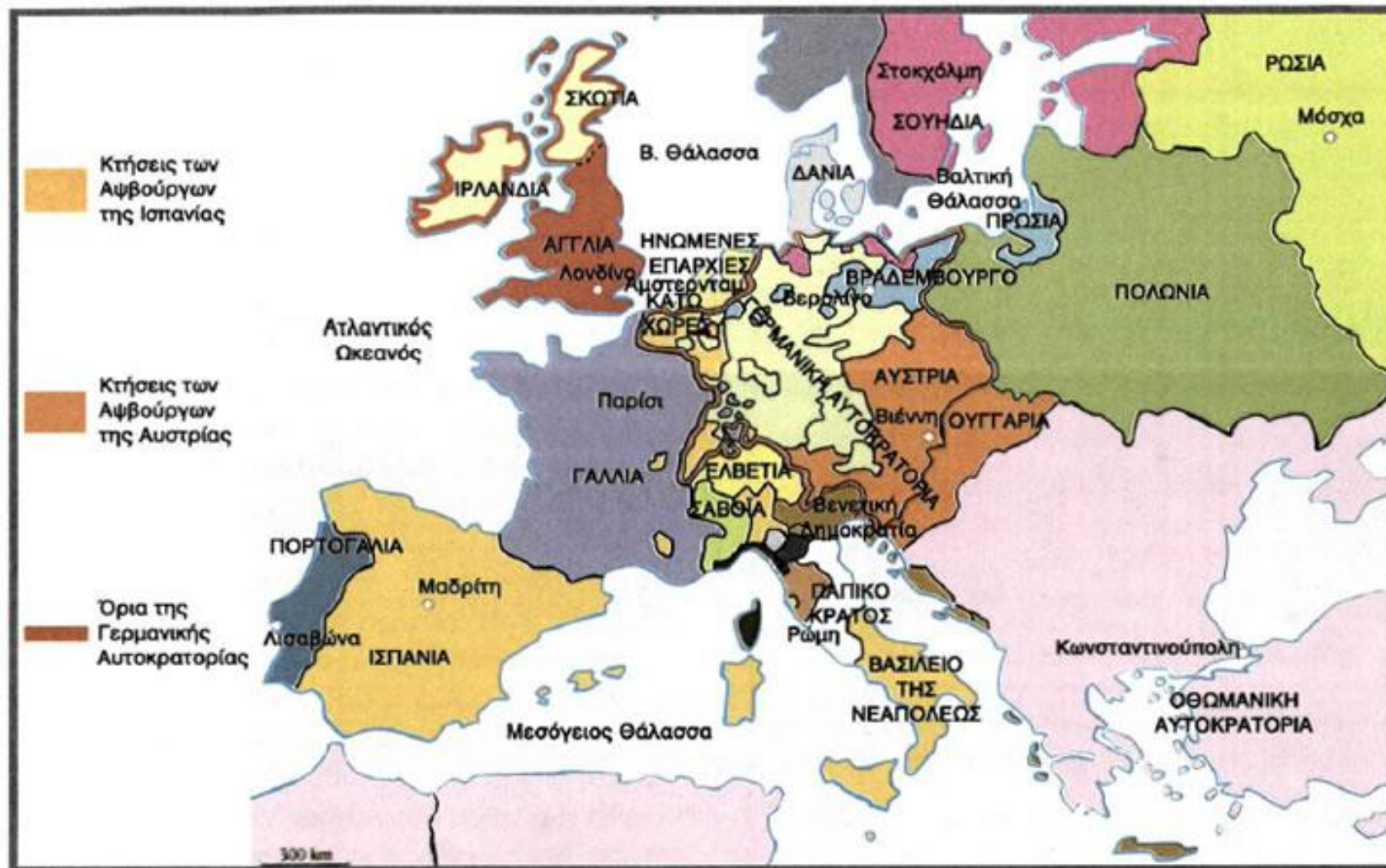
1626..... Ο Βαλλενστάϊν αναλαμβάνει την αρχηγία των αυτοκρατορικών στρατευμάτων
 1628..... Το Παλατινάτο περιέρχεται στη Βαυαρία
 1629... Ο αυτοκράτορας εκδίδει διάταγμα αποκατάστασης των εκκλησιαστικών κτημάτων των καθολικών που είχαν δημευθεί μετά το 1552
 1630.... Ο Γουσταύος Αδόλφος της Σουηδίας εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό των Διαμαρτυρομένων
 1631..... Οι Σουηδοί νικούν τη Liga στη μάχη του Βράτενφελτ
 1632..... Νίκη και θάνατος του Γουσταύου Αδόλφου στο Λύντσεν
 1634..... Δολοφονία του Βαλλενστάϊν
 1635.... Είσοδος της Γαλλίας στον πόλεμο εναντίον των Αψβούργων
 1644-1648..... Διαπραγματεύσεις ειρήνης
 1648..... Ειρήνη της Βεστφαλίας

Η εκπαραθύρωση της Πράγας (23 Μαΐου 1618) αποτέλεσε και το έναυσμα του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-1648). Χαρακτικό από το βιβλίο του Matthaus Marians "Theatrum Europaeum"

Ο κήρυκας της ειρήνης. Έφιππος αγγελιοφόρος ανακοινώνει την υπογραφή της συνθήκης της Βεσπφαλίας (1648). Γκραβούρα εποχής.

Η Ευρώπη μετά τη συνθήκη της Βεστφαλίας (1648)

Τα δεινά τον πολέμου

Πόσο αξιοθρήνητες φαντάζουν τώρα οι μεγάλες πόλεις... Πόσο εξαθλιωμένες δείχνουν οι κωμοπόλεις... κείτονται πυρπολημένες, διαλυμένες, κατεστραμμένες. Τα σπίτια δεν έχουν ούτε στέγη, ούτε πόρτες ούτε παράθυρα. Τις εκκλησίες τις πυρπόλησαν, τις μετέτρεψαν σε στάβλους αλόγων, μόλυναν τα ιερά, έκλεψαν τις καμπάνες. Πόσο αξιοθρήνητη είναι η κατάσταση στα χωριά, περπατάς δέκα μίλια και δε βλέπεις ούτε έναν άνθρωπο, ούτε ένα ζώο, ούτε ένα πουλί. Το πολύ να βρεις κανένα γέροντα και μερικά ζώα. Σε όλα τα χωριά τα σπίτια είναι γεμάτα πτώματα... άντρες, γυναίκες, παιδιά, υπηρέτες, γουρούνια και βόδια κείτονται νεκροί ο ένας πάνω στον άλλο αποδεκατισμένοι από την πείνα και την πανούκλα.

Joachim Baetkius, Das Ende Germaniens, στο Graggenbuhl Huber: Quellen zur allgemeinen Geschichte. τ.3. σ. 182.

Ερωτήσεις

1. Αφού μελετήσετε προσεκτικά την ιστορική αφήγηση του βιβλίου σας καθώς και τα σχετικά παραθέματα:
  - Να σχολιάσετε τη συμπεριφορά των αντιπάλων στρατιωτών
  - Ποιοι πληθυσμοί, κυρίως, υπέφεραν από τη συμπεριφορά αυτή;
  - Ποιες κατά τη γνώμη σας ήταν οι ηθικές, δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες;
2. Να σχολιάσετε τις λεπτομέρειες της γκραβούρας που απεικονίζει τον Κήρυκα της Ειρήνης και να αναλύσετε το μήνυμά της.

3. Να σχολιάσετε τις ρυθμίσεις της συνθήκης της Βεστφαλίας που αφορούν στα δόγματα, στην εσωτερική πολιτική κατάσταση της Γερμανίας και στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης.

---

8. Ο πολιτισμός της Αναγέννησης (15^{ος}-16^{ος} αι)

Έγινε ήδη λόγος για την Αναγέννηση ως ένα γενικότερο πνευματικό κίνημα, που απελευθέρωσε τη σκέψη των ανθρώπων και διεύρυνε τους ορίζοντές τους. Εκεί όμως που κυριολεκτικά μεγαλούργησε, υπήρξε ο τομέας των Γραμμάτων και των Τεχνών.

α. Γράμματα: η εκτόπιση της λατινικής και ο θρίαμβος των εθνικών λογοτεχνιών

Σε όλη την Ευρώπη, κατά το 16ο αιώνα, παρατηρείται άνθηση της λογοτεχνίας στις εθνικές γλώσσες, οι οποίες έχουν ήδη αποκτήσει την απαιτούμενη εκφραστική επάρκεια. Στην Ιταλία οι σπουδαιότεροι συγγραφείς είναι: Ο Νικολό Μακιαβέλι (1469-1527), που έγραψε το περίφημο πολιτικό-φιλοσοφικό βιβλίο Ο Ηγεμόνας, όπου δείχνει τι οφείλει να πράττει ένας αρχηγός κράτους εναντίον των εχθρών του, για να διατηρήσει την εξουσία του. Η χρήση ακόμη και αθέμιτων μέσων για το σκοπό αυτό επιτρέπεται, και αυτός ο αμοραλισμός στην πολιτική ορολογία ονομάστηκε Μακιαβελισμός. Ο Αριόστο (1474-1533) είναι ο συγγραφέας του ευτράπελου έπους Ρολάνδος μαινόμενος, στο οποίο περιγράφει τις περιπέτειες του ερωτοχτυπημένου ανεψιού του Καρλομάγνου. Ο Τορκουάτο Τάσσο (1544-1595) έγραψε το έπος Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ, που είναι εμπνευσμέ-

νο από τις Σταυροφορίες και αντανακλά το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης.

Στη Γαλλία η Αναγέννηση άρχισε την περίοδο του Φραγκίσκου Α', οπότε ο μεγάλος ελληνιστής Γουλιέλμος Μπυντέ εξέδωσε πολλά έργα αρχαίων συγγραφέων. Ο Φραγκίσκος Ραμπελαί (1494-1553) είναι ο συγγραφέας του σατιρικού μυθιστορήματος Γαργαντούας και Πανταγκρουέλ, ενώ ο Μιχαήλ Μονταίνι (1533-1592) είναι γνωστός για τα *Δοκίμια* του.

Στην Ισπανία ο Μιχαήλ Θερβάντες, που θεωρείται ως ο κορυφαίος των ισπανικών γραμμάτων, είναι ο συγγραφέας του περίφημου μυθιστορήματος *Δον Κιχώτης*, στο οποίο αφενός σατιρίζεται ο ιπποτικός βίος, αφετέρου παρουσιάζεται ο άνθρωπος να αιωρείται δραματικά ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα. Στο θέατρο διακρίθηκαν μεγάλοι δραματουργοί όπως ο Καλντερόν και ο πολυγραφότατος Λόπε ντε Βέγκα.

Στην Πορτογαλία διακρίνεται ο Λουδοβίκος Καμόενς (1524-1580), συγγραφέας του έπους Λουζιτανοί, που είναι εμπνευσμένο από τις περιπέτειες των πορτογάλων θαλασσοπόρων.

Στην Αγγλία ζει ο μεγαλύτερος θεατρικός συγγραφέας των νεότερων χρόνων Ουίλιαμ Σαίξπηρ (1564-1616), του οποίου τα 37 θεατρικά έργα εξακολουθούν να παίζονται σε όλο τον κόσμο και να συγκινούν με τις αιώνιες αλήθειες που περιέχουν. Τα δημοφιλέστερα έργα του είναι: *Άμλετ*, *Οθέλλος*, *Μάκβεθ*, *Βασιλιάς Ληρ*, *Ιούλιος Καίσαρ*, *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, *Έμπορος της Βενετίας*. Ο Τόμας Μουρ είναι γνωστός κυρίως για το έργο του *Ουτοπία*, όπου προσπαθεί να δώσει λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα που μέχρι σήμερα απασχολούν τον άνθρωπο.

Στην Ολλανδία κορυφαίος συγγραφέας αναδεικνύεται ο ανθρωπιστής και εισηγητής της ερασμικής προ-

φοράς της αρχαίας ελληνικής γλώσσας Έρασμος. Στο έργο του *Μωρίας* εγκώμιον καυτηριάζει την αμάθεια και το σχολαστικισμό.

Η κοινωνική άνοδος των καλλιτεχνών

Το κοινωνικό ανέβασμα των καλλιτεχνών εκφράζεται πρώτ' απ' όλα στις αμοιβές που παίρνουν. Ο Μικελάντζελο παίρνει 3.000 δουκάτα για τις ζωγραφιές στην οροφή του Σίξτειου παρεκκλησίου. Ο Λεονάρντο ντα Βίντσι εισπράττει στο Μιλάνο ετήσιο μισθό 2.000 δουκάτων, ενώ στη Γαλλία 35.000 φράγκα το χρόνο. Οι διάσημοι δάσκαλοι του 16ου αιώνα, ιδιαίτερα ο Ραφαήλ και ο Τισιανός, απολαύουν αξιόλογο εισόδημα και κάνουν αρχοντική ζωή.

Ο τρόπος ζωής του Μικελάντζελο είναι εξωτερικά σεμνός, είναι αλήθεια, αλλά και το εισόδημά του είναι υψηλό κι όταν αρνιέται να δεχτεί πληρωμή για τη δουλειά του στον Άγιο Πέτρο είναι κιόλας πλούσιος. Κοντά στην αυξανόμενη ζήτηση έργων τέχνης και στη γενική άνοδο των τιμών, το γεγονός ότι κατά το γύρισμα του αιώνα η παπική αυλή προβάλλει περισσότερο στην αγορά τέχνης και γίνεται σοβαρότερος αντίπαλος για το φλωρεντινό φιλότεχνο κοινό, πρέπει να είχε μέγιστη επίδραση πάνω στο ανερχόμενο επίπεδο των αμοιβών των καλλιτεχνών. Σειρά ολόκληρη καλλιτεχνών μετακινείται τώρα από τη Φλωρεντία στη μεγαλόθυμη Ρώμη.

Άρνολντ Χάουζερ, Κοινωνική ιστορία της τέχνης, σελ.
77-78

Ο Έρασμος, κορυφαίος ανθρωπιστής και ελληνιστής.
Μουσείο Λούβρου.

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Αντρέ Βεζάλ Κατασκευή τον ανθρωπίνου σώματος, ξυλογραφία, Γιόχαν Στέφαν Βασιλεία 1543.

β. Επιστήμη. Νέοι δρόμοι

Μολονότι η επιστημονική παρατήρηση κερδίζει διαρκώς έδαφος, η μαγεία εξακολουθεί να εκτιμάται και κατά την Αναγέννηση. Η χημεία, για παράδειγμα, στη-

ρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αλχημεία ενώ στην αστρονομία διατηρούνται πολλά στοιχεία αστρολογίας. Το μεσαιωνικό πνεύμα συνεχίζει να επικρατεί, δυσχεραίνοντας την προσπάθεια των πρωτοπόρων της επιστήμης να καταρρίψουν τις καθιερωμένες αντιλήψεις. Το ιδανικό της Αναγέννησης, ο καθολικός άνθρωπος, φαίνεται και στην ανάπτυξη της επιστήμης και τεχνολογίας: ο **Λεονάρντο ντα Βίντσι**, ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες της Αναγέννησης, είναι ταυτόχρονα αξιόλογος επιστήμονας, με πολλές εφευρέσεις στο ενεργητικό του (ατμοκίνητο πυροβόλο, σκάφανδρο, πτητική μηχανή κ.λπ.).

Τρεις είναι οι κορυφαίοι αναγεννησιακοί επιστήμονες που άνοιξαν το δρόμο της νεότερης επιστήμης: Ο **Κοπέρνικος**, ο **Παράκελσος** και ο **Βεζάλ**. Ο πολωνός **Νικόλαος Κοπέρνικος** (1473-1543) διατύπωσε τη θεωρία του ηλιοκεντρικού συστήματος, που πρώτος είχε συλλάβει τον 3ο αιώνα π.Χ. ο Αρίσταρχος ο Σάμιος. Ο ελβετός γιατρός **Θεόφραστος Παράκελσος** (1493-1541) διατύπωσε επαναστατικές θεωρίες για τη χημεία, την ιατρική και τη φαρμακευτική. Ο φλαμανδός **Αντρέ Βεζάλ** (1514-1564) ασχολήθηκε με την ανατομία και αποκάλυψε τα μυστικά του ανθρώπινου σώματος, με βάση επιστημονικές παρατηρήσεις.

Το έργο των πρωτοπόρων επιστημόνων της Αναγέννησης συνέχισαν λίγο αργότερα άλλοι σημαντικοί επιστήμονες. Ο **Ιωάννης Κέπλερ** (1571-1630) διατύπωσε τους νόμους της κίνησης των πλανητών, ενώ ο Γαλιλαίος ολοκλήρωσε και επιβεβαίωσε τη θεωρία του Κοπέρνικου, αλλά για τις ιδέες του οδηγήθηκε στην Ιερή Εξέταση. Τέλος, ο άγγλος **Φραγκίσκος Βάκων** (1561-1626) συνέβαλε στην εξέλιξη της επιστήμης αναδεικνύοντας την πρωταρχική σημασία του πειράματος και της εμπειρίας.

Πείραμα και Επιστήμη

Χωρίς πείραμα δεν υπάρχει βεβαιότητα. Πριν από τη διατύπωση ενός γενικού κανόνα, πρέπει να επαναληφθεί το πείραμα δυο ή τρεις φορές, για να διαπιστωθεί ότι τα αποτελέσματα είναι τα ίδια. Καμιά ανθρώπινη έρευνα δεν μπορεί να είναι αληθινή επιστήμη αν δεν αποδεικνύεται μαθηματικά.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια

Η Ηλιοκεντρική Θεωρία

Μετά από μικρές έρευνες είμαι πεπεισμένος ότι: ο ήλιος μένει σταθερός, περιστοιχιζόμενος από πλανήτες που περιστρέφονται γύρω του και αυτός είναι το κέντρο και η πηγή φωτός: η Γη είναι ένας πλανήτης υποκείμενος σε διττή κίνηση. Η ημερήσια και ετήσια κίνησή του και η περιοδική επάνοδος των εποχών είναι το αποτέλεσμα της περιστροφής της Γης γύρω από τον άξονά της και της περιοδικής κίνησής της γύρω από τον ήλιο.

Νικόλαος Κοπέρνικος, Για τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων

Η Ανατομία

Η ανατομία εφαρμοζόταν τότε μ' έναν πολύ επιφανειακό τρόπο ώστε, έχοντας εκπαιδευθεί μόνος μου, χωρίς οδηγό, στο να ανατέμνω ζώα, κατά τη διάρκεια της τρίτης τομής στην οποία ευτυχώς παρευρισκόμουν, οι συνάδελφοι μου και οι καθηγητές μου με παρότρυναν και έκανα δημόσια μια τομή πιο μεγάλη από ό,τι έπρεπε και που όφειλε να περιορίζεται, όπως το απαιτεί η συνήθεια, σχεδόν αποκλειστικά στα σπλάχνα. Μετά από λίγον

καιρό έκαμα μια δεύτερη τομή. Σχέδιό μου ήταν να αποκαλύψω τους μύες του χεριού και να ανατάμω πιο βαθιά τα σπλάχνα.

Αντρέ Βεζάλ, Για την κατασκευή του ανθρώπινου σώματος, 1543

Η κατηγορία κατά του Γαλιλαίου

Η άποψη ότι ο ήλιος είναι ακίνητος στο κέντρο του σύμπαντος είναι παράλογη, φιλοσοφικά λανθασμένη και απόλυτα αιρετική, γιατί έρχεται σε αντίθεση με την Αγία Γραφή. Η άποψη ότι η Γη δεν είναι το κέντρο του σύμπαντος και περιστρέφεται καθημερινά είναι φιλοσοφικά λανθασμένη και αυθαίρετη δοξασία.

Από τη δικαστική απόφαση της Ιερής Εξέτασης.

Η Ιατρική

Πολλές φορές σκέφτηκα ότι η ιατρική είναι μια τέχνη αβέβαιη και ριψοκίνδυνη και ότι σπάνια η πρακτική της περιποιεί τιμή, διότι ενώ θεραπεύει έναν, σκοτώνει δεκα. Συχνά εγκατέλειψα την ιατρική, για να αφοσιωθώ σε άλλο πράγμα, όμως πάντοτε επέστρεφα. Θυμήθηκα τα λόγια του Χριστού: ο άρρωστος έχει ανάγκη τον γιατρό και όχι ο υγιής. Ιδού η ευχή μου: να τελειοποιήσω την τέχνη της ιατρικής και να μην εγκαταλείψω ποτέ αυτόν τον σκοπό. Για όσο διάστημα μου επιτρέψει ο Θεός, να αντισταθώ σε αυθαίρετες διδαχές. Ύστερα, να αγαπώ τους ασθενείς περισσότερο από τον εαυτό μου. Να μην προβαίνω σε καμιά θεραπεία χωρίς να την έχω κατανοήσει.

Να μην ζητώ χρήματα χωρίς να τα αξίζω. Να μην έχω εμπιστοσύνη σε κανένα φαρμακοποιό και να μην προκαλέσω καμιά βλάβη σε παιδί. Να μην φαντάζομαι, αλλά να γνωρίζω.

Παράκελσος (1493-1541)

γ. Η τέχνη της Αναγέννησης

1. Το Κουατροτσέντο*

Στην ιστορία της τέχνης, ο 15ος αιώνας είναι γνωστός με το όνομα κουατροτσέντο και προαναγγέλλει την ιταλική Αναγέννηση. Στον αιώνα αυτό εμφανίζονται νέες τάσεις στην αρχιτεκτονική, κυρίως στην Ιταλία, με κύριους εκπρόσωπους τον Μπρουνελέσκι, που σχεδίασε τον περίφημο τρούλο του ναού της Παναγίας των Λουλουδιών (Santa Maria del Fiore) και τον Αλμπέρτι, ο οποίος έκτισε ανάκτορα και ναούς στη Φλωρεντία και σε άλλες πόλεις.

Την περίοδο αυτή εμφανίζονται στην Ιταλία δύο μεγάλοι γλύπτες: Ο Λορέντσο Γκιμπέρτι (1378-1455), ο οποίος είναι ιδιαίτερα γνωστός για τις ανάγλυφες παραστάσεις του σε δύο πόρτες του Βαπτιστηρίου της Φλωρεντίας. Η μία από αυτές ονομασθηκε από τον Μιχαήλ Αγγελο *Πόρτα του Παραδείσου*. Ο Ντονατέλλο (1386-1466) μελέτησε την αρχαία γλυπτική και στο έργο του συνδυάζει την απλότητα των Αρχαίων με το ρεαλισμό και τη θρησκευτικότητα της μεσαιωνικής τέχνης.

Στη ζωγραφική ο Φρα Αντζέλικο (1387-1455) διακρίθηκε στην απόδοση θρησκευτικών θεμάτων. Ο Μποτιτσέλι (1444-1510) είναι ίσως ο μεγαλύτερος ζωγράφος της εποχής του Κουατροτσέντο.. Εμπνέεται από τη θρησκεία και τη μυθολογία και εκφράζει το ανθρωπιστικό

πνεύμα της φλωρεντινής Ακαδημίας και τις προτιμήσεις των προστατών και παραγγελιοδοτών του. Πασίγνωστα είναι τα αριστουργήματά του *Γέννηση της Αφροδίτης* και *Αλληγορία της Άνοιξης*.

Σάντρο Μποττιτσέλι. Η Αλληγορία της Άνοιξης, 1473-1478, τέμπρα σε σανίδι, 3,14x2,03 μ., Φλωρεντία, Πινακοθήκη Ουφίτσι. Ο πίνακας είναι αλληγορικός στο κέντρο η Αφροδίτη, αριστερά ο Ερμής που διασκορπίζει τα σύννεφα, ακολουθούν οι Τρεις Χάριτες, η Φλόρα (η Χλωρίδα μεταμορφωμένη), η Χλωρίδα που προσπαθεί να την αγκαλιάσει ο Ζέφυρος. Το θέμα υποδηλώνει τη στροφή της τέχνης προς τον αρχαίο κόσμο στο τέλος τον Κουατροτσέντο.

Φρα Αντζέλικο, Ευαγγελισμός, 1430-1455, Μαδρίτη,
Μουσείο Πράδο.

Λεπτομέρεια από τη "Γέννηση της Αφροδίτης" του Σάντρο Μποτιτσέλλι (Boticelli 1445-1510). Πινακοθήκη Ουφίτσι Φλωρεντίας

2. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες της Αναγέννησης

Αρχιτεκτονική. Η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική είναι έντονα επηρεασμένη από την κλασική αρχιτεκτονική, με κυριότερα χαρακτηριστικά την ακρίβεια των αναλογιών και την αρμονία. Η ελληνορωμαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση φαίνεται, επίσης, στη χρήση των αετωμάτων, των μετοπών, των ζωφόρων, των κιονοκράνων, των πεσσών, των προσωπείων, των μεταλλίων κ.λπ. Όλα αυτά συνιστούν τον αναγεννησιακό αρχιτεκτονικό ρυθμό. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του ρυθμού αυτού εργάστηκαν στην Ιταλία. Ο Μπραμάντε έκανε τα

σχέδια του ναού του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη και Ο Μιχαήλ Άγγελος τον αποπεράτωσε. Ο Ανδρέας Παλλάντιο έδωσε λύσεις σε μεγάλα αρχιτεκτονικά προβλήματα, όπως αυτό της κατασκευής δεύτερου ορόφου στα αναγεννησιακά κτήρια.

Γλυπτική - Ζωγραφική. Η μελέτη των αρχαίων γλυπτών εκ μέρους των καλλιτεχνών της Αναγέννησης άσκησε σημαντική επίδραση στο έργο τους. Έτσι, η απεικόνιση του γυμνού σώματος επικρατεί στη γλυπτική αλλά και στη ζωγραφική, ενώ τα θέματα επιλέγονται τόσο από τη Βίβλο, όσο και από τη μυθολογία και την Ιστορία. Οι προσωπογραφίες ενσωματώνονται συχνά στο τοπίο, αποδεικνύοντας τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της αναγεννησιακής τέχνης, σε αντίθεση με το θεοκεντρικό της μεσαιωνικής. Στο επίπεδο της τεχνικής, τα έργα γίνονται φωτεινότερα χάρη στη χρήση του λαδιού και αποδίδεται η τρίτη διάσταση με τη συστηματική εφαρμογή της προοπτικής.

Στην Ιταλία εργάζονται οι τέσσερις κορυφαίοι εκπρόσωποι της Αναγέννησης, Ο Λεονάρντο ντα Βίντσι (1452-1519) είναι αντιπροσωπευτικός τύπος του καθολικού ανθρώπου της Αναγέννησης, Η μεγάλη συλλογή σχεδίων του αποδεικνύει την ενασχόληση του με πολλούς τομείς της τέχνης και της επιστήμης. Από τα πιο γνωστά του έργα είναι η *Τζοκόντα*, ο *Μυστικός Δείπνος* και η *Παρθένος των βράχων*. Ο Μιχαήλ Άγγελος (1475-1564) διακρίθηκε τόσο ως γλύπτης όσο και ως ζωγράφος. Ένα από τα αριστουργήματά του είναι η τεράστια τοιχογραφική του σύνθεση *Δευτέρα Παρουσία*, στο εσωτερικό του παρεκκλησίου του Αγίου Σίξτου (Capella Sixtina) στο Βατικανό. Στο γλυπτικό έργο του, έντονα επηρεασμένο από την αρχαία γλυπτική, εκφράζει την πάλη του πνεύματος εναντίον του θανάτου (*Δαβίδ, Πιετά, Μωυσής*). Ο Ραφαήλ Σάντι (1483-1520) διακρίθηκε

στη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από ακρίβεια στο σχέδιο, αρμονία των γραμμών και λεπτότητα των χρωμάτων. Στο Βατικανό φιλοτέχνησε τις περίφημες συνθέσεις *Η Σχολή των Αθηνών*, *Ο Παρνασσός* κ.ά., ενώ πασίγνωστες είναι οι *Μαντόνες** του. Ο **Τιτσιάνο** (1477-1576) αντλεί τα θέματά του από τη Βίβλο και τη μυθολογία, ενώ υπήρξε επίσης μεγάλος προσωπογράφος.

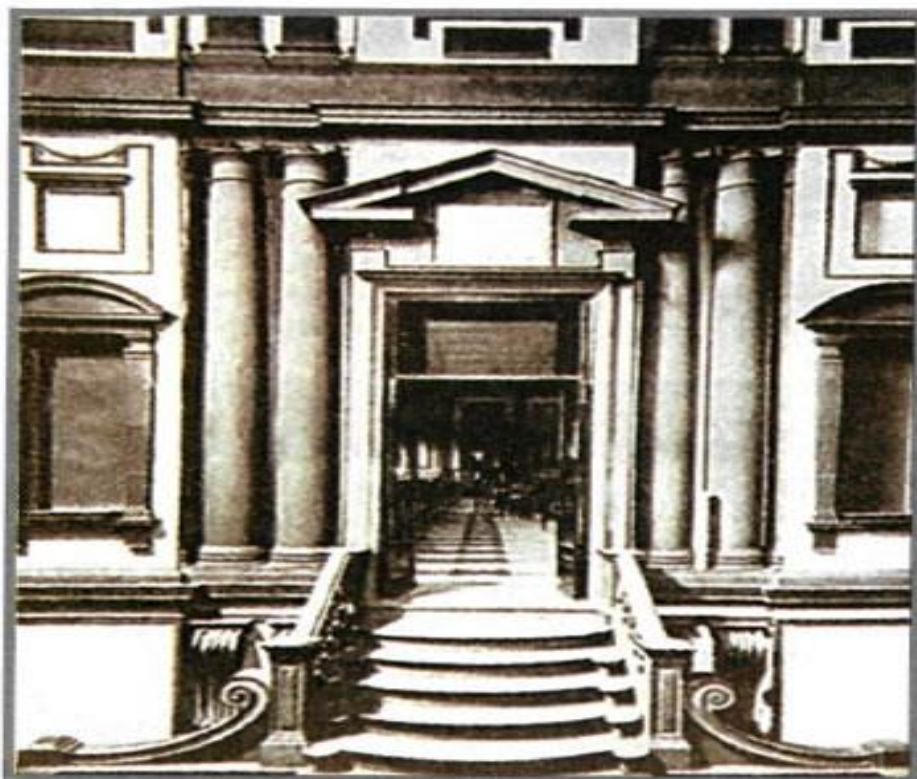
Προς το τέλος της Αναγέννησης, εμφανίζονται καλλιτέχνες που εντάσσονται στο ρεύμα του **μανιερισμού**, το οποίο χαρακτηρίζεται από στοιχεία εκζήτησης, από την ανορθόδοξη απόδοση των χρωμάτων, της έκφρασης των προσώπων και της προοπτικής. Στους σημαντικότερους μανιεριστές κατατάσσονται ο Ιταλός **Τιντορέτο** και ο Έλληνας **Δομήνικος Θεοτοκόπουλος** ή **El Greco**. Ο Θεοτοκόπουλος (1545-1614) έζησε στην Ισπανία όπου και δημιούργησε πολλά από τα έργα του. Στο έργο του συνυπάρχουν μνήμες από τη βυζαντινή αγιογραφία, αναγεννησιακή τεχνοτροπία, μυστικισμός, πάθος, δύναμη, δραματικότητα. Τα θέματά του είναι κυρίως θρησκευτικά αλλά και τοπία, όπως και προσωπογραφίες. Επειδή πρωταρχικό μέλημά του είναι η έκφραση και όχι ο σεβασμός των κανόνων της αναγεννησιακής τέχνης, θεωρείται πρόδρομος του εξπρεσιονισμού.

Στη Γερμανία ο μεγαλύτερος αναγεννησιακός καλλιτέχνης είναι ο ζωγράφος και χαράκτης **Άλμπρεχτ Ντύρερ** (1471-1528).

Στις Κάτω Χώρες η ζωγραφική επηρεάστηκε από την ιταλική αναγέννηση, αλλά ακολούθησε το δικό της δρόμο, που χαρακτηρίζεται από τάσεις ρεαλιστικές. Ο **Ιερώνυμος Μπος** (1450-1510) είναι ένας από τους πιο πρωτότυπους ζωγράφους. Τα θέματά του είναι φανταστικά και συμβολικά, ενώ οι απεικονιζόμενες μορφές παράξενες, αλλόκοτες, εφιαλτικές, τερατώδεις. Ο **Πήτερ**

Μπρέγκελ ο πρεσβύτερος (1525-1569) είναι και αυτός πρωτότυπος ζωγράφος που αποδίδει, με ιδιαίτερο τρόπο, κυρίως σκηνές από την καθημερινή ζωή των αγροτών.

Μουσική: Πριν από το 1500 η μουσική ήταν μονοφωνική. Η σύγχρονη μουσική γραφή, τόσο η πολυφωνική όσο και η οργανική, γεννήθηκαν στην Ιταλία. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής μουσικής έπαιξε το εκκλησιαστικό μουσικό όργανο, που η προέλευσή του είναι πιθανότατα βυζαντινή. Το 1600 παρουσιάζεται και το πρώτο μελόδραμα, εγκαινιάζοντας ένα καινούργιο είδος, το λυρικό μουσικό θέατρο.

Η Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, έργο τον Μιχαήλ Αγγέλου, 1524-1557. Αναγεννησιακός ρυθμός.

Η Παλαιά Βιβλιοθήκη της Βενετίας, έργο του Γιάκοπο Σανσαβίνο, 1536, όπου διακρίνονται σαφώς όλα τα βασικά στοιχεία του Αναγεννησιακού ρυθμού: κίονες, κιονόκρανα, πεσσοί, θριγκοί, ζωφόρος.

Αυτοπροσωπογραφία. Σχέδιο σε μουσαμά, του Λεονάρντο ντα Βίντσι (περ. 1512). Τορίνο, Βιβλιοθήκη

Λεονάρντο ντα Βίντσι: "Πώς να ζωγραφίσετε μια καταιγίδα"

Αν θέλεις να παραστήσεις σωστά μια καταιγίδα, παρατήρησε και αναλογίσου πώς φυσά ο άνεμος πάνω στην επιφάνεια της θάλασσας και της ξηράς, πώς σηκώνει κι αρπάζει ό,τι δεν είναι στέρεα ριζωμένο στο χώμα. Για να απεικονίσεις σωστά την καταιγίδα, ζωγράφισε πρώτα τα σύννεφα σκισμένα, κομματιασμένα, καθώς τα παρασύρει ο αέρας μαζί με την ψιλή άμμο που σηκώνει από την αυλή. Ανακάτεψε κλαδιά και φύλλα που τα σκόρπισε ο οργισμένος άνεμος μαζί με άλλα ελαφρά αντικείμενα. Δέντρα και χόρτα λυγίζουν στη γη σα να ακολουθούν καταπόδι τη φορά του αέρα και τα κλαδιά τους στρουφίζουν χάνοντας τη φυσική τους κατεύθυνση, ενώ τα φύλλα τους χτυπιούνται και αναστρέφονται. Μερικοί άνθρωποι έχουν πέσει χάρω τυλιγμένοι στους μανδύες τους και μόλις αναγνωρίζονται από τη σκόνη. Άλλοι πάλι έχουν καταφύγει κάτω από δέντρα κι αγκαλιάζουν τον κορμό τους για να μη παρασυρθούν. Άλλοι προστατεύουν τα μάτια από τη σκόνη με τις παλάμες τους, σκύβουν στη γη κι αφήνουν τα ρούχα και τα μαλλιά τους να τα δέρνει ο αέρας.

Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρδο, σελ. 251-253.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Μόνα Λίζα (ή Τζοκόντα), ελαιογραφία σε μουσαμά, Λούβρο. Αυτό που μας εντυπωσιάζει αμέσως είναι η ζωντάνια της Μόνα Λίζας. Μοιάζει πράγματι σαν να μας κοιτάζει και να έχει δική της γνώμη. Σαν ζωντανό πλάσμα, φαίνεται κι αυτή ν' αλλάζει μπροστά στα μάτια μας και να μοιάζει λίγο διαφορετική όποτε την ξαναβλέπουμε. Ακόμη και σε φωτογραφίες του πίνακα έχουμε αυτή την περίεργη αίσθηση, αλλά στο πρωτότυπο, στο Μουσείο του Λούβρου, το έργο είναι σχεδόν απόκοσμο. Κάποτε η Μόνα Λίζα φαίνεται να μας κοροϊδεύει και κάποτε πάλι διακρίνουμε κάτι σαν θλίψη στο χαμόγελο της... Όποτε μας κοιτάζει η Μόνα Λίζα δεν είμαστε ποτέ σίγουροι για τη διάθεση της. Η έκφραση της μας διαφεύγει πάντα...' Ε. Η. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ.σ. 227-228.

Μιχαήλ Άγγελος, Η δημιουργία τον Αδάμ, τοιχογραφία, Καπέλα Σιξτίνα, Βατικανό: " Ο τρόπος με τον οποίο ο Μιχαήλ Άγγελος κατόρθωσε να κάνει το άγγιγμα τον θεϊκού χεριού κέντρο και οπτική εστία της εικόνας και το πώς μας έδωσε να καταλάβουμε την έννοια της παντοδυναμίας με την άνεση και τη δύναμη της χειρονομίας της δημιουργίας είναι ένα από τα μεγαλύτερα θαύματα στην τέχνη." Ε. Η. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ. 234.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Το όραμα τον Αγίου Ιωάννη, περ. 1608-1614, λάδι σε μουσαμά, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο. "Το θέμα είναι παρμένο από την Απόκάλυψη (6:9-11), στην οποία ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, που θεωρείται ο συγγραφέας του βιβλίου, ικετεύει το Θεό εξ ονόματος των ψυχών των μαρτύρων που περιμένουν τη λύτρωση κατά την Έσχατη Κρίση (Δευτέρα Παρουσία). Η εκστατική μορφή τον Αγ. Ιωάννη δεσπόζει στην εικόνα, ενώ πίσω του οι γυμνές ψυχές τρέμουν μέσα σε μια χαώδη θύελλα συγκίνησης, καθώς δέχονται τους λευκούς χιτώνες της σωτηρίας (...)" Από τον Θεοτοκόπουλο στο Σεζάν, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1992, σ. 173.

Ραφαήλ, Ο θρίαμβος της Γαλάτειας, τοιχογραφία, Βίλα Φαρνεζίνα, Ρώμη, 1512-1514. "Το θέμα τον ήταν παρμένο από ένα ποίημα του φλωρεντινού ποιητή Άντζελο Πολιτσιάνο που είχε επίσης εμπνεύσει τη 'Γέννηση της Άνοιξης' τον Μποτιτσέλι. Οι στίχοι αυτοί περιγράφουν μια σκηνή όπου ο άξεστος Κύκλωπας, ο Πολύφημος τραγουδά ένα ερωτικό τραγούδι στην όμορφη Νηρηίδα Γαλάτεια, ενώ εκείνη, πάνω σ' ένα άρμα που το σέρνουν δυο δελφίνια, φεύγει πάνω στα κύματα κοροϊδεύοντας τον Κύκλωπα για το αδέξιο τραγούδι του, τριγυρισμένη από μια εύθυμη παρέα, θεότητες της θάλασσας και νύμφες... "όση ώρα και να κοιτάξουμε αυτή την όμορφη, χαρωπή παράσταση, πάντα ανακαλύπτουμε νέες ομορφιές στην πλούσια και περίπλοκη σύνθεση της. Κάθε μορφή μοιάζει ν' αντιστοιχεί σε κάποια άλλη, κάθε κίνηση να απαντά σε μια αντίθετη κίνηση..."

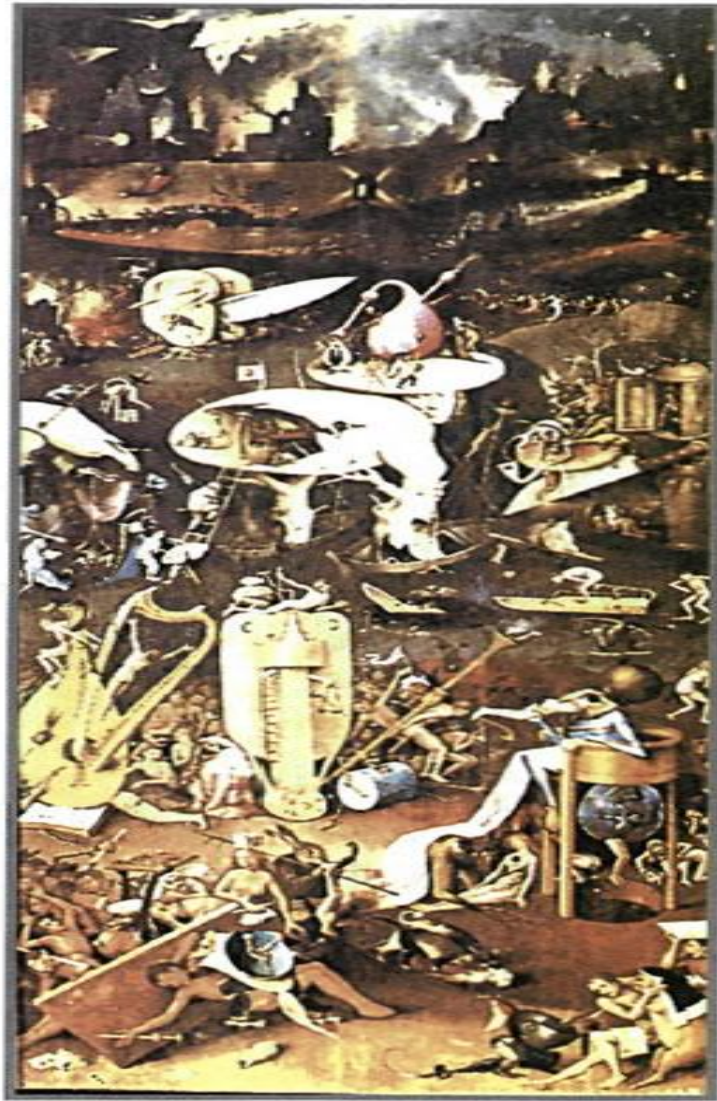
Ε. Η. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, α. 240.

Άλμπρεχτ Ντύρερ, Αυτοπροσωπογραφία σε ξύλο φλαμουριάς, 1500. Μόναχο, Παλαιά Πινακοθήκη

Πήτερ Μπρέγκελ, Χωριάτικος χορός ελαιογραφία σε σανίδι, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.

Ιερώνυμος Μπος, Η Κόλαση, τμήμα του περίφημου τριπτύχου " Ο κήπος των απολαύσεων", λάδι σε ξύλο. Μαδρίτη, Πράδο.

Ερωτήσεις

1. Ποια περίοδο της ιστορίας της Τέχνης ονομάζουμε Κουατροτσέντο, σε ποια χώρα αναφέρεται και ποιο ήταν το σπουδαιότερο καλλιτεχνικό κέντρο;
2. Να αναφέρετε τους μεγαλύτερους καλλιτέχνες του Κουατροτσέντο και να προσδιορίσετε τη σημασία τους για την τέχνη της Αναγέννησης.

3. Ποιες επινοήσεις των καλλιτεχνών κατά την Αναγέννηση θα μπορούσαν να θεωρηθούν επαναστατικές;
4. Ποιοι είναι οι τέσσερις κορυφαίοι καλλιτέχνες της Αναγέννησης;
5. Αν συγκρίνετε μια ανθρώπινη μορφή σε πίνακα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με μια μορφή του Ντα Βίντσι ή του Ραφαήλ, ποιες διαφορές θα διαπιστώσετε;
6. Τι προσέφεραν στην επιστήμη ο Κοπέρνικος και ο Λεονάρντο ντα Βίντσι;

Τα σύμβολα της Δημοκρατίας. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ

Κεφάλαιο 7

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

Ο 18ος αιώνας είναι η εποχή του ορθολογισμού και του φιλελευθερισμού. Με τον πρώτο δίνεται το προβάδισμα στην κριτική σκέψη που θέτει υπό αμφισβήτηση όλες τις αξίες των προηγούμενων αιώνων. Με τον δεύτερο αντιτάσσονται στην απολυταρχία τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου και η ελευθερία του ατόμου και προτείνονται βαθιές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Τα δύο αυτά ρεύματα εξέφρασε ο Διαφωτισμός.

Ο ορθολογισμός και ο φιλελευθερισμός ήταν φυσικό να μην αφήσουν ανεπηρέαστη και την οικονομική σκέψη. Η πορεία των οικονομικών μεταβολών τροφοδοτεί τις οικονομικές θεωρίες και αντίστροφα, με αποτέλεσμα η Ευρώπη να γνωρίσει την απαρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και του οικονομικού φιλελευθερισμού κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Οικονομική σκέψη και πράξη συμβαδίζουν και θα επιταχύνουν την επικράτηση ενός νέου οικονομικού συστήματος, του κεφαλαιοκρατικού.

Εξάλλου και οι πολιτικές θεωρίες των διαφωτιστών εφαρμόζονται στην πράξη, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, με την εκδήλωση μεγάλων επαναστατικών κινημάτων στην Αμερική και στην Ευρώπη. Προηγείται ο επιτυχής αγώνας για την Αμερικανική Ανεξαρτησία, ο οποίος από την άποψη αυτή αποτελεί ορόσημο για τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Αναμφισβήτητα, όμως, το σπουδαιότερο γεγονός στην ιστορία των επαναστάσεων υπήρξε η Γαλλική Επανάσταση (1789-1815). Με το σύνθημα "Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη" πέτυχε να ανοίξει νέους δρόμους σε ολόκληρη την Ευρώπη και να ανατρέψει το μέχρι τότε πολιτικό και κοινωνικό χάρτη της. Παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η επανάσταση αυτή και τις ποικίλες διακυμάνσεις της, συνέβαλε στη γέννηση ενός καινούριου κόσμου με κύρια χαρακτηριστικά τη φιλελευθεροποίηση της κοινωνίας και την εγκαθίδρυση της αστικής τάξης στην εξουσία.

Στο μεταξύ η λατινοκρατία στον ελληνικό χώρο φτάνει στο τέλος της και η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισέρχεται, από το 17ο αι. σε τροχιά παρακμής και κρίσης. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ανάλογα με τα εκάστοτε συμφέροντα και τις συγκυρίες επιθυμούν τη διατήρηση ή το διαμελισμό της. Το ζήτημα της τύχης των εδαφών της αχανούς αυτοκρατορίας καθίσταται κυρίαρχο ζήτημα στις διεθνείς σχέσεις και δημιουργεί το λεγόμενο Ανατολικό ζήτημα.

1. Ο Διαφωτισμός

α. Το πλαίσιο διαμόρφωσης του

Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι χώρες της δυτικής Ευρώπης γνωρίζουν ταχύτατους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης και πνευματικής προόδου. Αντίθετα, οι χώρες της κεντρικής και της βόρειας Ευρώπης παρακολουθούν από απόσταση τις μεταβολές ή παραμένουν στο περιθώριο. Αλλά ακόμη και μεταξύ των δυτικών χωρών υπάρχει ανισομερής ανάπτυξη, ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής τους στις εξελίξεις. Η Αγγλία, για παράδειγμα, αναδεικνύεται από τις αρχές του 18ου αιώνα ως η μεγαλύτερη εμπορική και ναυτική δύναμη στον κόσμο. Η αστική τάξη κατορθώνει να επικρατήσει στην

πολιτική σκηνή επιβάλλοντας τη συνταγματική μοναρχία και τον κοινοβουλευτισμό με την Ένδοξη Επανάσταση (1688). Έκτοτε η χώρα αυτή θα αποτελέσει τον πόλο έλξης των ανθρώπων εκείνων που απεχθάνονται την απολυταρχία και θέλουν να ζήσουν σε συνθήκες φιλελευθερισμού.

Αντίθετα, στη Γαλλία υπάρχει μια παρατεταμένη κρίση, που καθίσταται ολοένα και οξύτερη. Η απόλυτη μοναρχία αποτελεί τροχοπέδη στη δραστηριότητα και στις επιδιώξεις της αστικής τάξης, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την πολιτική και κοινωνική δομή του κράτους και επιδιώκει γενικότερες αλλαγές. Η αντιπαράθεση αυτή θα κορυφωθεί προς το τέλος του 18ου αιώνα, όταν πλέον ο μοναρχικός θεσμός, αποκομμένος από τα δρώμενα και χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει τις ζυμώσεις που έχουν συντελεστεί στη γαλλική κοινωνία, θα βρεθεί αντιμέτωπος με την κρίση (1789).

Η τάση για πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και της επιστήμης, η πίστη στην πρόοδο του ανθρώπου, αποτελούν μερικές από τις πιο σημαντικές εκφράσεις ενός γενικότερου ιδεολογικού κινήματος της εποχής, του Διαφωτισμού ή Αιώνα των Φώτων (1688-1789).

β. Οι ιδέες και οι φορείς τους

Οι εκφραστές αυτού του νέου πνεύματος, οι φιλόσοφοι, δεν περιορίζονται μόνον στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, αλλά, ξεκινώντας από τις επιτυχίες της επιστήμης και βασιζόμενοι στον ορθό λόγο προτείνουν λύσεις για τη βελτίωση του ανθρώπου και την ανάπλαση της κοινωνίας. Έτσι, στρέφονται κατά του θρησκευτικού φανατισμού και επιχειρηματολογούν υπέρ της ανεξιθρησκίας και γενικότερα της πνευματικής ανεκτικότητας. Στον τομέα αυτό διακρίθηκε, κυρί-

ως, ο **Βολταίρος** (1694-1778), ο οποίος, για την υπεράσπιση των ιδεών του, δεν δίστασε να έλθει σε σύγκρουση ακόμη και με την κρατική εξουσία.

Στο χώρο των πολιτικών ιδεών οι διαφωτιστές είχαν ως πρότυπο τους το αγγλικό σύστημα διακυβέρνησης και ήταν θεωρητικά επηρεασμένοι από τον **Τζόν Λοκ** (1632-1704), έναν από τους σπουδαιότερους προδρόμους του Διαφωτισμού. Ο Λοκ διατύπωσε την αρχή του κοινωνικού συμβολαίου, ότι δηλαδή οι κυβερνήσεις συγκροτούνται βάσει συμφωνίας με το λαό. Η παραβίαση της συμφωνίας αυτής εκ μέρους των κυβερνήσεων παρέχει αυτόματα στο λαό το δικαίωμα της αντίστασης και της επανάστασης.

Σημαντικός εκπρόσωπος των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού ήταν ο **Γάλλος Μοντεσκιέ** (1698-1755). Στο βιβλίο του με τίτλο **Το Πνεύμα των Νόμων** διατυπώνει τη θεωρία της διάκρισης των εξουσιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική με στόχο να αποτρέπεται ο κίνδυνος αυταρχικής διακυβέρνησης. Η θεωρία αυτή άσκησε μεγάλη επίδραση στην πολιτική σκέψη και αποτέλεσε συστατικό στοιχείο των σημαντικότερων πολιτικών και πολιτειακών κειμένων της εποχής (π.χ. *της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη κατά τη Γαλλική Επανάσταση*).

Τη σκέψη των διαφωτιστών απασχόλησαν και τα ζητήματα της ελευθερίας του ατόμου και της ισότητας των ανθρώπων. Ο **Ρουσσό** (1712-1778) στο έργο του **Κοινωνικό Συμβόλαιο** (1762) υπερασπίζεται την ελευθερία του ανθρώπου και δέχεται ως κυρίαρχη μόνο τη γενική βούληση, την οποία πρέπει να εκφράζει και στην οποία οφείλει να υποτάσσεται η εκάστοτε κυβέρνηση. Αυτό όμως προϋποθέτει δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το σεβασμό των νόμων. Η πολιτική θεωρία του Ρουσσό δεν εγγυάται μό-

νο την ελευθερία αλλά και την ισότητα, κάτι που όμως απαιτεί μια ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας. Η ισότητα, υποστήριξε ο Ρουσσό, υπήρχε στη φυσική κοινωνία και καταργήθηκε, όταν δημιουργήθηκε ο θεσμός της ιδιοκτησίας και της εξουσίας. Για να ξεπεραστεί η κοινωνική ανισότητα, πρέπει, κατά τον Ρουσσό, να επιστρέψουν οι άνθρωποι σε μια ενδιάμεση κοινωνία μεταξύ της φυσικής και της σύγχρονής του, χωρίς αυτό να σημαίνει επιστροφή σε πρωτόγονες συνθήκες διαβίωσης ή απόρριψη της προόδου και του θεσμού της ιδιοκτησίας.

Για τη βελτίωση της κοινωνίας, η οποία αποτελούσε βασικό σκοπό του Διαφωτισμού, αναγκαία προϋπόθεση θεωρήθηκε η παιδεία του λαού. Ο Ρουσσό στο έργο του *Αιμίλιος ή περί Αγωγής* (1762) διακήρυξε το σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και καθόρισε τις αρχές μιας παιδαγωγικής μεθόδου που βασίζεται στη **φυσική διδασκαλία**.

Από τους διαφωτιστές προτάθηκαν, επίσης, κοινωνικές μεταρρυθμίσεις για την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Σημαντικό υπήρξε στον τομέα αυτό το έργο του Μπεκαρία, (1738-1794) ο οποίος στο βιβλίο του *Περί εγκλημάτων και ποινών* (1764) αναφέρεται στον εξανθρωπισμό της ποινικής δικαιοσύνης. Τέλος, άλλοι διαφωτιστές μίλησαν και για την **κατάργηση της δουλείας**.

Ο Βολταίρος, προτομή. Λονδίνο, Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου

Ανεκτικότητα

Δε μας έδωσες καρδιά για να μισούμε ο ένας τον άλλο και χέρια για να αλληλοσφραζόμαστε, θεέ όλων των όντων, όλης της οικουμένης και όλων των εποχών. Μακάρι οι άνθρωποι να μπορούσαν να θυμηθούν ότι είναι αδέλφια!

Από το Δοκίμιο για την ανεκτικότητα (1763) του Βολταίρου

Περί ανεξιθρησκίας

Άμυαλοι, που δε μπορέσατε να λατρέψετε αγνά το Θεό που σας έπλασε. Ούτε ποτέ σας, άμοιροι, ωφεληθήκατε από το παράδειγμα που σας έδωσαν οι απόγονοι του

**Νώε, οι Κινέζοι λόγιοι, οι Πέρσες ζωροαστρικοί και το-
σοι άλλοι σοφοί. Θηρία που τρέφεστε με προλήψεις, ό-
πως ο κόρακας τρέφεται με ψοφίμια! Αυτή η φρικτή δι-
χόνοια, που κρατάει εδώ και αιώνες, μας διδάσκει με
πολύ πειστικό τρόπο ότι έχουμε χρέος αμοιβαίο να πα-
ραβλέπουμε ο ένας τα λάθη του άλλου. Το μεγαλύτερο
κακό της ανθρωπότητας είναι η διχόνοια, κι' ένα μόνο
βάλσαμο υπάρχει, η αμοιβαία ανοχή.**

**Από το Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου, μετ. Δ.Ο.
Θοιβιδόπουλου.**

Στον ουρανό από όποιο δρόμο θέλει ο καθένας

**Η Αγγλία είναι η χώρα των δογμάτων. Ένας Άγγλος, ως
ελεύθερος άνθρωπος, πηγαίνει στον ουρανό από όποιο
δρόμο θέλει. Αν υπήρχε στη χώρα αυτή μια θρησκεία,
τότε θα υπήρχε ο φόβος του δεσποτισμού, Αν υπήρχαν
δύο, θα κινδύνευαν να αλληλοεξοντωθούν. Αλλά υπάρ-
χουν τριάντα και ζουν όλες ειρηνικά και ευτυχείς.**

Από τις Φιλοσοφικές Επιστολές (1734) του Βολταίρου.

Μοντεσκιέ. Ανάκτορο Βερσαλιών

Ελευθερία και διάκριση των Εξουσιών

Υπάρχουν σε κάθε κράτος τρία είδη εξουσίας: η νομοθετική, η εκτελεστική και η δικαστική. Αν η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία είναι συγκεντρωμένες στο ίδιο ή στα ίδια πρόσωπα, δεν υπάρχει ελευθερία. Καραδοκεί ο κίνδυνος μήπως ο μονάρχης ή το κοινοβούλιο θεσπίσει νόμους τυραννικούς και τους εφαρμόσει. Στους Τούρκους, όπου και οι τρεις εξουσίες είναι συγκεντρωμένες στο σουλτάνο, επικρατεί ένας φρικαλέος δεσποτισμός.

Από το Πνεύμα των Νόμων (1748) του Μοντεσκιέ.

Ρουσσό, ελαιογραφία. Γενεύη, Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας.

Για μια δημοκρατική διακυβέρνηση του λαού

Μόνο η γενική βούληση μπορεί να ασκεί τις εξουσίες του κράτους. Ο λαός οφείλει να είναι ο δημιουργός των νόμων στους οποίους υπακούει. Η νομοθετική εξουσία ανήκει στο λαό, και δεν μπορεί να ανήκει σε κανέναν άλλο παρά μόνον σ' αυτόν.

Από το Κοινωνικό Συμβόλαιο (1762) του Ρουσσό.

Η δύναμη των Νόμων

Ενας λαός ελεύθερος υπακούει, αλλά δεν υπηρετεί. Έχει αρχηγούς και όχι αφεντικά. Υπακούει στους νόμους και μόνον σ' αυτούς. Και δεν είναι παρά μόνον με τη δύναμη των νόμων που δεν υπακούει στους ανθρώπους.

Από το έργο Πραγματεία για την καταγωγή και τα βάθρα της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων (1755) του Ρουσσό.

Η πορεία προς τη Γνώση

Αν βοηθήσετε το μαθητή σας να μάθει να παρατηρεί τα φυσικά φαινόμενα, θα του αναπτύξετε γρήγορα την περιέργεια. Αλλά για να τροφοδοτήσετε την περιέργειά του δεν πρέπει να βιάζεστε να την ικανοποιήσετε. Τοποθετήστε τον μπροστά στα προβλήματα και αφήστε τον μόνο του να τα λύσει. Η γνώση του δεν πρέπει να προέρχεται από τη δική σας διδασκαλία αλλά από τη δική του κατανόηση. Δεν πρέπει να μαθαίνει τη γνώση, αλλά να την ανακαλύπτει. Εάν στο μυαλό του μαθητή η λογική αντικατασταθεί με το κύρος του δασκάλου, τότε

ο μαθητής θα πάψει να σκέπτεται και θα γίνει φορέας της αντίληψης των άλλων.

Από το έργο Αιμίλιος ή περί Αγωγής (1762) του Ρουσσό, μετ. Γ. Κόνδη.

Τι είναι η γενική βούληση

Καθένας από μας συνενώνει τον εαυτό του με την κοινωνία και θέτει όλη τη δύναμη του κάτω από τη γενική βούληση και δεχόμαστε κάθε μέλος ως μέρος αδιαίρετο του συνόλου. Κάθε μέλος της κοινωνίας ενώνεται με όλους και δεν ενώνεται ξεχωριστά με λάθε άτομο.

γ. Η διάδοση των ιδεών τον Διαφωτισμού

Τα κέντρα και οι φορείς του Διαφωτισμού πολλαπλασιάστηκαν με την πάροδο του χρόνου. Οι εφημερίδες, τα βιβλία, η *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια*, οι κοινωνικές συγκεντρώσεις σε σαλόνια ή σε άλλους χώρους, οι επιστημονικές ακαδημίες, οι λέσχες και οι μυστικές ενώσεις συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση των νέων ιδεών. Ακόμη οι διαφωτιστές ταξίδευαν στο εξωτερικό, όπου εξέθεταν τις απόψεις τους, προσκεκλημένοι συχνά από ηγεμόνες της λεγόμενης φωτισμένης δεσποτείας, όπως ήταν ο Φρειδερίκος Β' της Πρωσίας και η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας.

Η νέα ιδεολογία προωθήθηκε αποτελεσματικότερα μέσα από το μετασχηματισμό του λεξιλογίου και τη διαφοροποίηση της σημασίας ορισμένων λέξεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι έννοιες όπως *εξουσία*, *κράτος*, *κοινωνία*, *μεσαία τάξη*, *φύση*, *ευτυχία*, *αρετή*, *πρόοδος*, *τεχνική*, εμφανίζονται στο καθημερινό λεξιλόγιο των ευρωπαϊκών γλωσσών κατά το 18ο αι.

Βέβαια, δεν δίνουν όλοι οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού σ' αυτές τις έννοιες το ίδιο περιεχόμενο, υπάρχουν όμως πολλά πεδία στα οποία αποκαλύπτεται το κοινό πνεύμα του αιώνα. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας επανάστασης του λεξιλογίου αντίστοιχης εκείνης των ιδεών. Στον τομέα αυτό η συμβολή των **Λεξικών (όπως το **Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου**) της εποχής και ιδίως της **Εγκυκλοπαίδειας**, που περιγράφεται ως **Συστηματικό Λεξικό των Επιστημών, των Τεχνών και των Επαγγελματιών** και εκδόθηκε (1751-1772) από μια ομάδα διαφωτιστών με επικεφαλής τον **Ντιντερό** (1713-1784), υπήρξε αποφασιστική.**

Η αρετή

Τι είναι αρετή; Ευεργεσία του πλησίον. Μπορώ να ονομάσω αρετή κάτι άλλο εκτός από αυτό που μου κάνει καλό; Βρίσκομαι σε ένδεια και εσύ είσαι γενναιόδωρος, Βρίσκομαι σε κίνδυνο και εσύ με βοηθάς. Με εξαπατούν και εσύ μου λες την αλήθεια. Είμαι αδαής και εσύ με διαφωτίζεις. Θα σε ονομάσω χωρίς δυσκολία ενάρετο. Τι με ενδιαφέρει που είσαι εγκρατής; Αυτό που τηρείς είναι ένα δίδαγμα για την υγεία. Θα πας καλύτερα και σε συγχαίρω γι' αυτό. Έχεις πίστη και ελπίδα; Σε συγχαίρω γι' αυτό ακόμα περισσότερο: θα σου προσφέρουν την αιώνια ζωή. Ο σώφρων κάνει καλό στον εαυτό του, ο ενάρετος κάνει καλό στους άλλους.

**Λήμμα από το Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου, 1764,
μετ. ΚΙ. Κατσιμάνη**

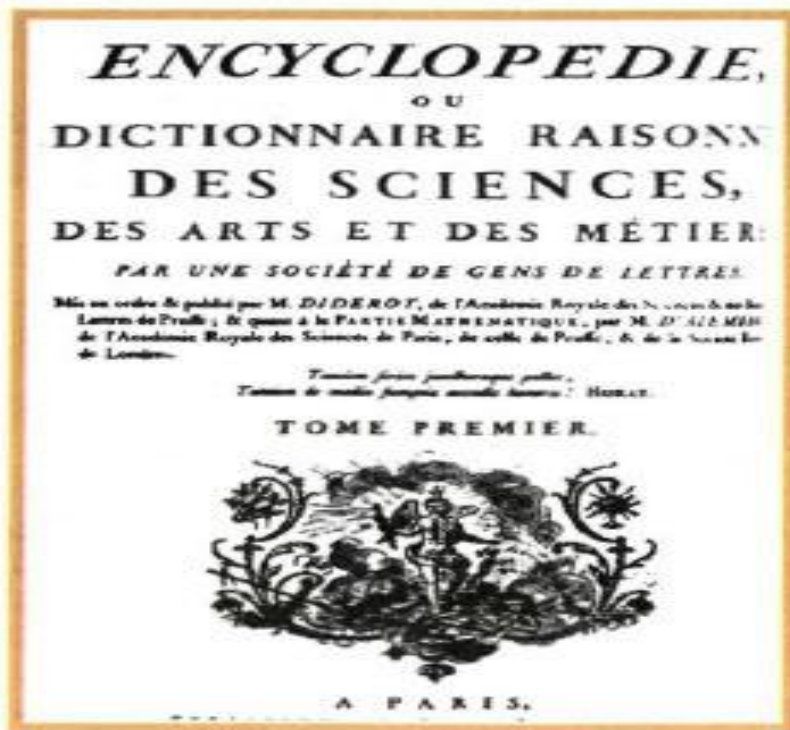

Ένα "καφέ", χώρος διάχυσης των ιδεών. Υδατογραφία ανώνυμου, 18ου αιώνας. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Συγκέντρωση στο σαλόνι της πλούσιας αστής μαντάμ Ζοφρέν. Έργο ζωγραφικής του Λεμονιέ (G. Lemonnier), 18ος αιώνας, Ρουέν.

Ἡ πρώτη σελίδα της Εγκυκλοπαίδειας. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Σύγχρονες τεχνικές στην αγροτική καλλιέργεια. Εικόνα από την Εγκυκλοπαίδεια.

δ. Οι επιδράσεις του Διαφωτισμού

Προς μια νέα κοινωνία

Οι νέες ιδέες διαμόρφωσαν το κατάλληλο πνευματικό υπόβαθρο για ριζικές αλλαγές και δρομολόγησαν ραγδαίες εξελίξεις στην Ευρώπη και την Αμερική. Συνέβαλαν στη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, στη διεύρυνση της εκπαίδευσης, στην υποχώρηση του θρησκευτικού φανατισμού, στην ενίσχυση του αιτήματος για ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και για κατάργηση της δουλείας. Αποφασιστική ήταν η επίδραση των ιδεών αυτών σε κρίσιμες στιγμές της παγκόσμιας Ιστορίας: του Λοκ στην αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (1776), του Μοντεσκιέ στα βασικά άρθρα του Αμερικανικού Συντάγματος (1787) και του Ρουσσό στη Γαλλική Επανάσταση (1789).

Η απήχηση στον ελλαδικό χώρο και στη Βαλκανική

Ο Διαφωτισμός μεταδόθηκε μέσω των παροικιών και στον υπόδουλο Ελληνισμό, με κάποια όμως καθυστέρηση, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Η μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών επέτρεψε, στη συνέχεια, τη δημιουργία στον ελληνικό χώρο, κατά την περίοδο 1750-1821, ενός πνευματικού κινήματος ανάλογου του Ευρωπαϊκού, που ονομάστηκε **Νεοελληνικός Διαφωτισμός**.

Αναπτύχθηκε και εδώ έντονη πνευματική δραστηριότητα γύρω από θεμελιώδεις ιδέες (όπως ελευθερία, δικαιοσύνη, ανεξιθρησκία, αρετή, επιστήμη) με αντικειμενικό σκοπό το φωτισμό των υπόδουλων Ελλήνων, ώστε αυτοί να διεκδικήσουν την απελευθέρωσή τους. Παράλληλα ιδρύθηκαν σχολεία, εκδόθηκαν βιβλία, με-

λετήθηκαν οι θετικές επιστήμες και επιδιώχθηκε η σύνδεση με την αρχαιότητα.

Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί των φορέων του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο έχουν μεγάλο εύρος και εκτείνονται από την προσκόλληση σε παραδοσιακές αξίες μέχρι την πλήρη αποδοχή των ευρωπαϊκών ιδεών.

Σημαντικοί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι, μεταξύ άλλων, ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Δημήτριος Καταρτζής, οι συγγραφείς της Νεωτερικής Γεωγραφίας Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Κορυφαίοι, όμως, αναδείχθηκαν ο **Ρήγας Βελεστινλής** και ο **Αδαμάντιος Κοραής**.

Ο **Ρήγας Βελεστινλής ή Φεραίος (1757-1798)** επιδιώκει μέσα από το μεταφραστικό και το πρωτότυπο συγγραφικό έργο του να καταστήσει τους Έλληνες κοινωνούς της δυτικής σκέψης και να τους προετοιμάσει για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το έργο του *Φυσικής Απάνθισμα*, με το οποίο επιχειρεί να εμφυσήσει στους συμπατριώτες του την ορθολογική σκέψη μέσω των φυσικών επιστημών.

Εμπνευσμένος ο Ρήγας από τον άνεμο της ελευθερίας που πνέει στη Γαλλία και τη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 18ου αιώνα, τυπώνει μια σειρά από χάρτες, μεταξύ των οποίων και τη *Μεγάλη Χάρτα της Ελλάδος*, όπου δείχνει παραστατικά την έκταση και την ακτινοβολία του Ελληνισμού, καθώς και βιβλία με πατριωτικό περιεχόμενο, από τα οποία το πιο σημαντικό είναι η *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*, μέρος του οποίου αποτελεί και ο περίφημος *Θούριος*.

Ο Ρήγας οραματιζόταν κοινή εξέγερση όλων των βαλκανικών λαών εναντίον του δυνάστη και την ίδρυ-

ση μιας παμβαλκανικής **Ελληνικής Δημοκρατίας**. Τα επαναστατικά του όμως σχέδια ματαιώθηκαν, όταν οι αυστριακές αρχές τον συνέλαβαν στην Τεργέστη μαζί με τους συντρόφους του και τον παρέδωσαν στις οθωμανικές αρχές του Βελιγραδίου, όπου και εκτελέστηκε στις 24 Ιουνίου 1798.

Ο **Αδαμάντιος Κοραΐς** (1748-1833), βαθύτατα επηρεασμένος και αυτός από τη γαλλική σκέψη, είναι υπέρμαχος της εξέλιξης και της προόδου. Απορρίπτει όμως τις επαναστατικές ακρότητες και γι αυτό στις γλωσσικές, πολιτικές και κοινωνικές ιδέες ακολουθεί τη μέση οδό. Υπερασπίζεται όμως θερμά τις φιλελεύθερες ιδέες με την *Αδελφική Διδασκαλία* (1798), που αποτελεί δριμύτατο κατηγορητήριο ενάντια στους εθελόδουλους και τους συντηρητικούς. Ο Κοραΐς υποστηρίζει τη μετακένωση, δηλαδή τη μετάδοση στους Έλληνες των αξιών και γενικότερα της παιδείας την οποία οι δυτικοευρωπαίοι δέχθηκαν από την ελληνική κλασική Αρχαιότητα και αφοσιώνεται, από το 1804, στην έκδοση αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων με προλεγόμενα, όπου εκθέτει τις γλωσσικές και παιδαγωγικές του απόψεις.

Κατά του ενθουσιασμού των προοδευτικών εκπροσώπων του Διαφωτισμού για τη δυτική παιδεία εκδηλώθηκαν, όμως, και αντιδράσεις από συντηρητικούς κύκλους. Παράδειγμα αποτελεί το έργο του **Αθανάσιου Πάριου** *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων* (1802).

Παρά τις ιδεολογικές αντιθέσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξαν οξύτατες, οι πνευματικές ζυμώσεις συντέλεσαν στην ωρίμαση της ιδέας για εθνική απελευθέρωση που θα στηριζόταν μόνον σε ελληνικές δυνάμεις.

Ο Διαφωτισμός διαδόθηκε και σε άλλες υπό οθωμανική κυριαρχία χώρες της Βαλκανικής, κυρίως όμως

στη Μολδοβλαχία με φορείς τους Έλληνες και τους ε-
ξελληνισμένους ηγεμόνες.

"Να αναλάβη το πεπτωκός ελληνικόν γένος"

Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέποντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας ή, αφού εγήρασαν επικεκυφότες εις τα μόνα τα σπάνια της ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον ή παντελώς.

Όντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του Γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα, όσον το επ' εμοί, απανθίζοντας από τε της γερμανικής και γαλλικής γλώσσης τα ουσιωδέστερα της Φυσικής Ιστορίας, τα οποία δια να γένουν πλέον εύληπτα, συνέπονται κατ' ερωταπόκρισιν διδασκάλου και μαθητού, έως εις ένα μέρος. Αναγιγνώσκοντες λοιπόν, οι μέν αγχίνοες ας επικαρπώνται τα ωφελήματα, οι δε τρόφιμοι ήδη και θιασώται της Φυσικής ας μη με κατηγορήσουν δια το ύφος. Αλλ' ας καταβάλουν ευμενώς έκαστος έρανον ό,τι βούλεται οπού, βοηθούμενον πανταχόθεν, να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν Γένος.

Από τον πρόλογο του βιβλίου του Ρήγα, Φυσικής
Απάνθισμα (1790).

Η Μέση οδός

-Λατρεύω την ελευθερίαν, αλλά θα ήθελα να την βρίσκω
θρονιασμένη ανάμεσα στη δικαιοσύνη και τον ανθρω-
πισμό

-Ελευθερία χωρίς δικαιοσύνη είναι καθαρά ληστεία

**-Μήτε τύραννοι των χυδαίων, ούτε δούλοι της χυδαιότητας αυτών
-Μακριά από την Σκύλλαν της απιστίας και την Χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας**

Τα αγαθά της παιδείας

Η παιδεία, τέκνον μου (τώρα το καταλαμβάνω ο δυστυχής), όταν είναι μοιρασμένη αναλόγως εις έθνος ολόκληρον, γίνεται φραγμός και τοίχος εις τας επιχειρήσεις των κακών ανθρώπων, και αν των διορθώση την ψυχήν, τους αναγκάζει και μη θέλοντας να φαίνονται καλοί. Τίνας αδικούσι πλέον εύκολα οι άδικοι; Τους απαιδεύτους, και δια τούτο αδυνάτους να γνωρίσωσιν ή να υπερασπίσωσι τα κτήματά των. Τίνας εκδύνουσι οι κλέπται; Τους ανικάνους να φυλάξωσι τα κτήματά των. Τίνας απατώσιν οι πλάνοι; Όσους η απαιδευσία έκαμεν ευκόλους να πλανώνται.

Από τον Παπατρέχα του Κοραή

Έως πότε, ω Έλληνες, να πλανώμεθα;

Ίσως, τέλος πάντων, προσμένετε να σας δώση την ελευθερίαν σας κανένας από τους αλλογενείς δυνάστας; Ω Θεέ! Ως πότε, ω Έλληνες, να πλανώμεθα τόσον αστοχάστως; Διατί να μην στρέψωμεν και μίαν φοράν τους οφθαλμούς μας εις τα απελθόντα, δια να καταλάβωμεν ευκολώτερα τα μέλλοντα; Ποίος αγνοεί, ότι ο κύριος στοχασμός των αλλογενών δυνάστων είναι εις το να προασπαθήσουν να κάμουν το ιδίον των όφελος με την ζημίαν των άλλων; Και ποιος στοχασμός ημπορεί να πιστεύση, ότι όποιος από τους αλλοεθνείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον οθωμανόν, ήθελεν μας αφήσει

ελεύθερους; Ω απάτη επιζήμιος! Μην είσθε, αδελφοί μου, τόσο ευκολόπιστοι.

Από την Ελληνική Νομαρχία, Ανωνύμου του Έλληνας.

Ευγένιος Βούλγαρης, ελαιογραφία τον Διονυσίου Τσόκου, συλλογή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ρήγας Βελεστινλής, σχέδιο σε χαρτί, αρχές 19ου αι., του Νικόλαου Μοσχοβάκη. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου (1805;-1862), συλλογή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ερωτήσεις

1. Αφού μελετήσετε προσεκτικά τα παραθέματα από το έργο του Βολταίρου, να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:
  - Ποια χώρα θεωρεί ο Βολταίρος υπόδειγμα για την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης;
  - Σε ποιους αναφέρεται η πρώτη παράγραφος του παραθέματος «Περί Ανεξιθρησκείας»;
  - Γιατί είναι αναγκαία η αμοιβαία ανοχή των ανθρώπων, κατά τον Βολταίρο;
2. Ποια είδη πολιτευμάτων διακρίνει ο Μοντεσκιέ (βλ. σχετικό παράθεμα) και ποιον κίνδυνο επισημαίνει;

3. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο Ρουσσό στη Γενική Βούληση και ποια θέση κατέχει ο νόμος στη θεωρία του για την πολιτική ζωή (συμβουλευθείτε τα παραθέματα);
4. Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο της έννοιας αρετή (βλ. σχετικό παράθεμα). Για ποιους λόγους οι διανοητιστές έδιναν αυτό το περιεχόμενο στην αρετή;
5. Ποιο νόημα δίνει ο Κοραΐς στον όρο «μετακένωση»;
6. Ποια θέση εκφράζει ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας στο σχετικό παράθεμα; Και με ποια επιχειρήματα την στηρίζει;

---

2. Οικονομικές εξελίξεις: Οι απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης και οικονομικές θεωρίες

α. Οι απαρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης

Οι οικονομικές εξελίξεις που συντελούνται στη Δυτική Ευρώπη προοδευτικά από την περίοδο των ανακαλύψεων λαμβάνουν, κατά το 18ο αιώνα, τη μορφή ριζικών μεταβολών, με κύρια χαρακτηριστικά την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, την αλματώδη ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος, του εμπορίου και της βιοτεχνίας.

Τα υψηλά κέρδη από τις παραπάνω δραστηριότητες προκάλεσαν μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίων που αναζητούσαν επενδυτικές διεξόδους στη βιοτεχνική παραγωγή. Παράλληλα, παρατηρήθηκε δημογραφική έκρηξη και αυξημένη ζήτηση αγαθών λόγω της βελτίωσης των όρων διαβίωσης των πληθυσμών, ενώ μεγάλες μά-

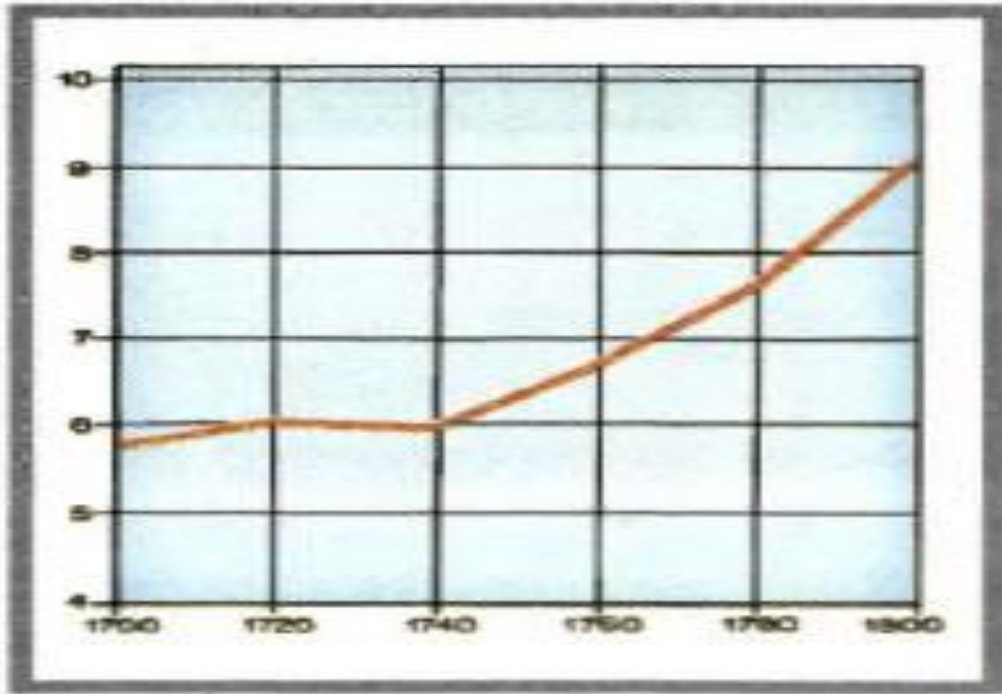
ζες του αγροτικού πληθυσμού συνέρρεαν στις πόλεις για να εργαστούν στις βιοτεχνίες.

Οι τελευταίες, βέβαια, δε θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση, αν δεν μετεξελίσσονταν σε βιομηχανίες, αξιοποιώντας τη νέα τεχνολογία και τις νέες πηγές ενέργειας, τη χρήση δηλαδή των μηχανών, του γαιάνθρακα και του ατμού. Με την τελειοποίηση της ατμομηχανής από τον Βατ (1736-1819) ο ρυθμός και η ποσότητα της παραγωγής αυξήθηκαν κατακόρυφα. Η μηχανή διαδόθηκε ταχύτατα, αρχικά στην υφαντουργία και αργότερα στη μεταλλουργία.

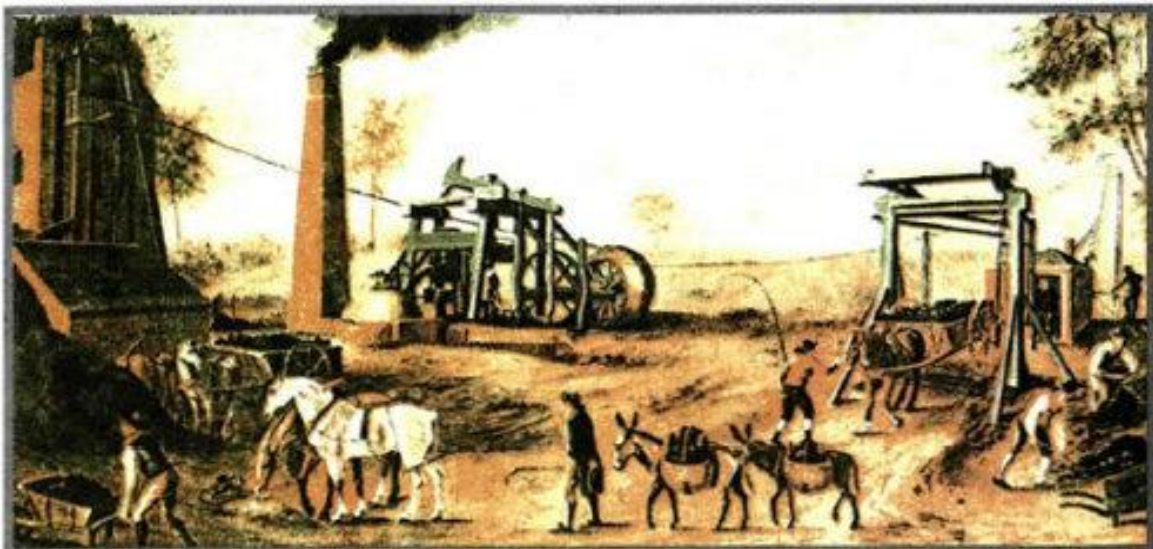
Οι μεταβολές αυτές διαμόρφωσαν τις κατάλληλες συνθήκες για την έναρξη ενός ριζικού οικονομικού μετασχηματισμού, της βιομηχανικής επανάστασης, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, που ξεκίνησε πρώτα από την Αγγλία, για να επεκταθεί κατά το 19ο αιώνα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Η επανάσταση αυτή δεν περιορίσθηκε μόνο στη βιομηχανία, αλλά επεκτάθηκε και στους τομείς των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών, με τη διευρυνόμενη χρήση του σιδηροδρόμου και του ατμοπλοίου.

Η βιομηχανική επανάσταση στην ηπειρωτική Ευρώπη άρχισε λίγο αργότερα, σε σχέση με την Αγγλία, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη βιομηχανιών υφαντουργίας στη Γαλλία, στο Βέλγιο και στη Γερμανία. Μετά τα μέσα του αιώνα θα αρχίσει η ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών, καθώς και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Όσον αφορά όμως τις μεσογειακές χώρες και εκείνες της ανατολικής Ευρώπης, αυτές παρέμειναν για μεγάλο διάστημα στο περιθώριο των εξελίξεων.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας κατά το 18ο αιώνα (σε εκατομμύρια κατοίκους).

Ένα αγγλικό ορυχείο γαιάνθρακα στα τέλη του 18ου αιώνα.

β. Οι οικονομικές θεωρίες

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν μετά την εκδήλωση της βιομηχανικής επανάστασης ανάγκασαν τα κράτη να επαναπροσδιορίσουν την οικονομική τους πολιτική, τόσο στο εσωτερικό όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Σ' αυτό συνέβαλε αποφασιστικά και η οικονομική σκέψη του Διαφωτισμού, η οποία επιζητούσε αποδέσμευση της οικονομικής ζωής από τον **μερκαντιλισμό** των προηγούμενων αιώνων (16ος-17ος), τον κρατικό, δηλαδή, παρεμβατισμό, που περιόριζε την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

Εναντίον της οικονομικής αυτής αντίληψης του μερκαντιλισμού στρέφονται οι οικονομολόγοι που ονομάζονται **φυσιοκράτες** και οι οπαδοί της φιλελεύθερης οικονομίας. Σύμφωνα με τους *φυσιοκράτες*, που θεωρούσαν τη γεωργία ως βασική πηγή πλούτου, έπρεπε να εφαρμοστούν και στην οικονομία οι νόμοι της φύσης, που δεν εμποδίζουν την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Οι σπουδαιότεροι φυσιοκράτες ήταν ο **Κεναί** (1694-1774), ο **Γκουρναί** (1712-1759) και ο **Τυργκό** (1727-1781). Είναι φανερό ότι ο αγροτικός χαρακτήρας της γαλλικής οικονομίας επηρέασε τους Γάλλους αυτούς οικονομολόγους στη διαμόρφωση της οικονομικής τους αντίληψης.

Ωστόσο, ο Γκουρναί εκφράζει με τη θεωρία του μια γενικότερη οικονομική αντίληψη που προοιωνίζεται τον **οικονομικό φιλελευθερισμό** (liberalismus), του οποίου θεμελιωτής είναι ο **Σκώτος Άνταμ Σμιθ** (1723-1790). Στο έργο του Έρευνα για τα αίτια του πλούτου των εθνών (1776) ο Σμιθ διατυπώνει το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και υποστηρίζει ότι αυτός ο νόμος ουσιαστικά ρυθμίζει την παραγωγή, τη διακίνηση και τις τιμές των αγαθών. Το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στην οικονομική δραστηριότητα με δασμούς και φό-

ρους. Η θεωρία της φιλελεύθερης οικονομίας αναπτύχθηκε κυρίως στην Αγγλία, όπου είχε προχωρήσει η εκβιομηχάνιση.

Η ελευθερία στις οικονομικές δραστηριότητες εκφράστηκε την εποχή αυτή κυρίως με την επιγραμματική διατύπωση *laissez faire, laissez passer*, αφήστε τους ανθρώπους να δρουν *ελεύθεροι στην οικονομική ζωή, αφήστε τα αγαθά να διακινούνται ελεύθερα*. Η διατύπωση αυτή απηχούσε τις απόψεις της αστικής τάξης και οδήγησε στη διαμόρφωση του κεφαλαιοκρατικού ή καπιταλιστικού συστήματος*, που συνέβαλε από τη μια πλευρά στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά από την άλλη προκάλεσε κοινωνικά αδιέξοδα και νέες ιδεολογικές αναζητήσεις. Ταυτόχρονα, ο μονόπλευρος καταμερισμός του πλούτου οδήγησε σε μεγάλες κοινωνικές ανισότητες και προκάλεσε έντονες κοινωνικές συγκρούσεις κατά το 19ο αιώνα.

Η βιομηχανική επανάσταση και η εφαρμογή του οικονομικού φιλελευθερισμού είχαν ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγής, την ανάπτυξη των χερσαίων και των θαλάσσιων συγκοινωνιών και τη δημιουργία νέων οικονομικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, όμως, η ανάγκη αναζήτησης νέων αγορών και πρώτων υλών όξυνε τους ανταγωνισμούς μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και αποτέλεσε τροφοδότη του ιμπεριαλισμού. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η βιομηχανική επανάσταση είχε ως επίκεντρο την Αγγλία, τη μεγαλύτερη αποικιακή δύναμη στον κόσμο.

Ήταν φυσικό λοιπόν, αφού η οικονομική ανάπτυξη και η ισχύς των μητροπόλεων βρίσκονταν σε συνάρτηση με το μέγεθος και την έκταση των αποικιών, χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία, να επιδοθούν σ' έναν οξύ ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι πολεμικές συγκρούσεις περιορισμένης ή και ευρύτερης κλίμακας, ως

εκδήλωση αυτού του ανταγωνισμού, βρίσκουν την πιο χαρακτηριστική έκφραση τους στην αντιπαράθεση Αγγλίας – Γαλλίας, αφού οι δύο αυτές χώρες πρωταγωνίστησαν σε όλους σχεδόν τους ευρωπαϊκούς πολέμους του 18ου αιώνα.

Προστατευτισμός ή Μερκαντιλισμός-Κολμπερισμός

Οικονομική πρακτική μάλλον παρά θεωρία, που είχε επικρατήσει στη δυτική Ευρώπη από το 16ο αιώνα ως το 18ο, σύμφωνα με την οποία ο πλούτος μιας χώρας βασιζόταν στα αποθέματα σε πολύτιμα μέταλλα που διέθετε. Κατά συνέπεια κάθε κράτος επιδίωκε να έχει ενεργητικό εμπορικό ισοζύγιο, ώστε να εισάγονται πολύτιμα μέταλλα από το πλεόνασμά του. Για την επίτευξη του στόχου αυτού εφάρμοζε κρατικό παρεμβατισμό, ενθαρρύνοντας την εξαγωγή προϊόντων και αποθαρρύνοντας τις εισαγωγές.

Ο κυριότερος εκφραστής του μερκαντιλισμού στη Γαλλία υπήρξε ο Κολμπέρ (Jean Baptiste Colbert, 1619-1683), ο οποίος, ως υπουργός των Ναυτικών και των Οικονομικών της χώρας αυτής κατά την περίοδο 1661-1683, προσέδωσε στην οικονομική αυτή πρακτική ολοκληρωμένη μορφή, γνωστή ως κολμπερισμό.

Βασικές θέσεις των Φυσιοκρατών

Ο ηγεμόνας και το έθνος πρέπει πάντοτε να έχουν υπόψη τους ότι η γη είναι η μοναδική πηγή πλούτου και ότι η γεωργία αυξάνει τον πλούτον αυτό.

Ενα κράτος που έχει μια μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση και τη δυνατότητα να ασκεί ένα ανθηρό εμπόριο γεωργικών προϊόντων δεν πρέπει να επεκτείνει υπερβολικά

τη χρησιμοποίηση χρήματος και ανθρώπων στις βιομηχανίες και στο εμπόριο πολυτελών προϊόντων σε βάρος της εργασίας στη γη και της δαπάνης για τη γεωργία.

Από το βιβλίο του Κεναί, Οικονομικός Πίνακα

Ένας σιδηρόδρομος στην Αγγλία, στις αρχές του 19ου αι.

Ερωτήσεις

1. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στη γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης; Γιατί, κατά τη γνώμη σας, αυτή ξεκίνησε από την Αγγλία;
2. Να επισημάνετε τον οικονομικό τομέα στον οποίο ο Κεναί δίνει προτεραιότητα (βλ. σχετικό παράθεμα) και να προσπαθήσετε να ερμηνεύσετε τη θέση του αυτή.
3. Να κατατάξετε σε κατηγορίες τις συνέπειες του οικονομικού φιλελευθερισμού. Να επισημάνετε μία θετική και μία αρνητική.
4. Να προσδιορίσετε τις συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης:
  - στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων
  - στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών

---

3. Η Αμερικανική Επανάσταση

α. Η Αγγλία και οι αποικίες της στην Αμερική

Από τις ευρωπαϊκές χώρες που στράφηκαν προς την οικονομική εκμετάλλευση των αποικιών, η Ολλανδία, η Αγγλία και η Γαλλία αποκόμισαν τα περισσότερα οφέλη. Αντίθετα, οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι, αν και πρωτοστάτησαν στις ανακαλύψεις, δεν κατόρθωσαν να αναδειχθούν σε ισχυρές οικονομικές δυνάμεις, λόγω έλλειψης ορθολογικού σχεδιασμού και ευέλικτης πολιτικής.

Κατά το 18ο αιώνα η Αγγλία κατείχε δεκατρείς αποικίες στη βόρεια Αμερική, που ιδρύθηκαν κατά την περίοδο από το 1607 έως το 1732. Οι αποικίες αυτές εκτείνονταν από τον Ατλαντικό Ωκεανό μέχρι τα Απαλάτσια όρη και παρουσίαζαν μεταξύ τους σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονταν τόσο στη διαφορετική προέλευση των κατοίκων, όσο και στις κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες.

Οι αποικίες είχαν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα αναπτυχθεί οικονομικά και διέθεταν σε πολιτικό επίπεδο μεγάλη αυτονομία. Η υποχρέωση, όμως, των κατοίκων των αποικιών να διατηρούν εμπορικές σχέσεις μόνο με τη μητρόπολη αποτελούσε αιτία δυσαρέσκειας και έντασης.

Χάρτης των αγγλικών αποικιών

β. Η ρήξη (1774) και ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1775-1783)

Το 1763, μετά τη λήξη του Επταετούς Πολέμου (1756-1763) μεταξύ της Γαλλίας και της Αγγλίας, ο Καναδάς και η Λουιζιάνα που ανήκαν μέχρι τότε στη Γαλλία και την Ισπανία αντίστοιχα, περιήλθαν στην Αγγλία. Όταν όμως η αγγλική κυβέρνηση απαγόρευσε στους αποίκους την οικονομική εκμετάλλευση των νέων περιο-

χών, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Η δυσαρέσκεια κορυφώθηκε, όταν η μητρόπολη, για την κάλυψη των δαπανών του πολέμου, επέβαλε στις αποικίες αφενός πρόσθετη φορολογία σε μια σειρά από προϊόντα, όπως το τσάι και η ζάχαρη, αφετέρου ειδικό φόρο χαρτοσήμου στις εφημερίδες και στα εμπορικά έγγραφα.

Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ότι υπονόμει την οικονομία των αποικιών και, παρά τη μερική υποχώρηση της αγγλικής πολιτικής στο ζήτημα αυτό, προκάλεσε το ξέσπασμα ταραχών στη Βοστώνη (1773), που αποτέλεσαν το έναυσμα αλυσιδωτών αντιδράσεων. Το Σεπτέμβριο του 1774 συνήλθαν στη Φιλαδέλφεια για πρώτη φορά οι αντιπρόσωποι των δεκατριών αποικιών, οι οποίοι διεκδικούσαν την αυτοδιοίκηση τους και απηύθυναν στον βασιλιά μια διακήρυξη δικαιωμάτων. Η ανένδοτη στάση της Αγγλίας προκάλεσε την οριστική ρήξη των αποικιών με τη μητρόπολη.

Η ιδεολογία της Αμερικανικής Επανάστασης στηρίχθηκε στη *Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας* που ψήφισε η Συνέλευση της Φιλαδέλφειας στις 4 Ιουλίου 1776. Το έγγραφο αυτό, που συντάχθηκε με την καθοδήγηση του **Βενιαμίν Φραγκλίνου** και του **Θωμά Τζέφερσον**, αποτελεί την πρώτη πρακτική εφαρμογή των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού.

Ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας κράτησε επτά χρόνια και υπήρξε στην αρχή μια δεινή δοκιμασία για τον ανοργάνωτο στρατό των αποίκων. Ωστόσο οι Αμερικανοί, που ενισχύθηκαν από Γάλλους αλλά και από άλλους Ευρωπαίους εθελοντές, κατόρθωσαν βαθμιαία να αποκτήσουν στρατιωτική υπεροχή χάρη στις ικανότητες του αρχιστράτηγου **Γεωργίου Ουάσινγκτον** και στην ευνοϊκή στάση πολλών ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Η Γαλλία, επιθυμώντας να περιορίσει τη βρετανική αποικιακή αυτοκρατορία, συμμάχησε με τους Αμερικανούς (1778) και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Αγγλί-

ας. Το παράδειγμα της Γαλλίας ακολούθησαν για τους ίδιους λόγους η Ισπανία και η Ολλανδία, ενώ η Ρωσία, η Δανία και η Σουηδία αντιστάθηκαν στην απόφαση της Αγγλίας να διενεργεί νηοψία σε πλοία ουδετέρων χωρών για την ανεύρεση εχθρικού φορτίου.

Έτσι, η Αγγλία, μετά τη διπλωματική της απομόνωση και την ολοκληρωτική στρατιωτική ήττα της στο Γιόρκταουν, αναγνώρισε την ανεξαρτησία των 13 αποικιών (Συνθήκη των Βερσαλλιών, Σεπτέμβριος 1783).

Απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας

Θεωρούμε ως αναμφισβήτητες τις παρακάτω αλήθειες: όλοι οι άνθρωποι γεννήθηκαν ίσοι και ο Δημιουργός τους προίκισε με ορισμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα. Σ' αυτά περιλαμβάνονται η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας. Οι κυβερνήσεις εγκαταστάθηκαν από τους ανθρώπους για να εξασφαλίσουν αυτά τα δικαιώματα και η δίκαιη εξουσία πηγάζει από τη συγκατάθεση των κυβερνωμένων. Κάθε φορά που μια μορφή διακυβέρνησης αποδεικνύεται καταστροφική για το σκοπό αυτό, ο λαός έχει δικαίωμα να την αλλάξει ή να την καταργήσει και να εγκαταστήσει μια νέα κυβέρνηση. Η ιστορία του τωρινού βασιλιά της Μεγάλης Βρετανίας είναι η ιστορία μιας σειράς συνεχών αδικιών και σφετερισμών, που έχουν ως μόνο στόχο τους την εγκαθίδρυση μιας απόλυτης τυραννίας σε βάρος αυτών των πολιτειών.

Επομένως εμείς ως αντιπρόσωποι των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, συναθροισμένοι σε Γενική συνέλευση, δημοσιεύουμε και διακηρύσσουμε επίσημα στο όνομα και με την εξουσιοδότηση του καλού λαού αυτών των Αποικιών ότι αυτές οι Ηνωμένες Αποικίες έχουν το δικαίωμα να είναι κράτη ελεύθερα και ανεξάρτητα.

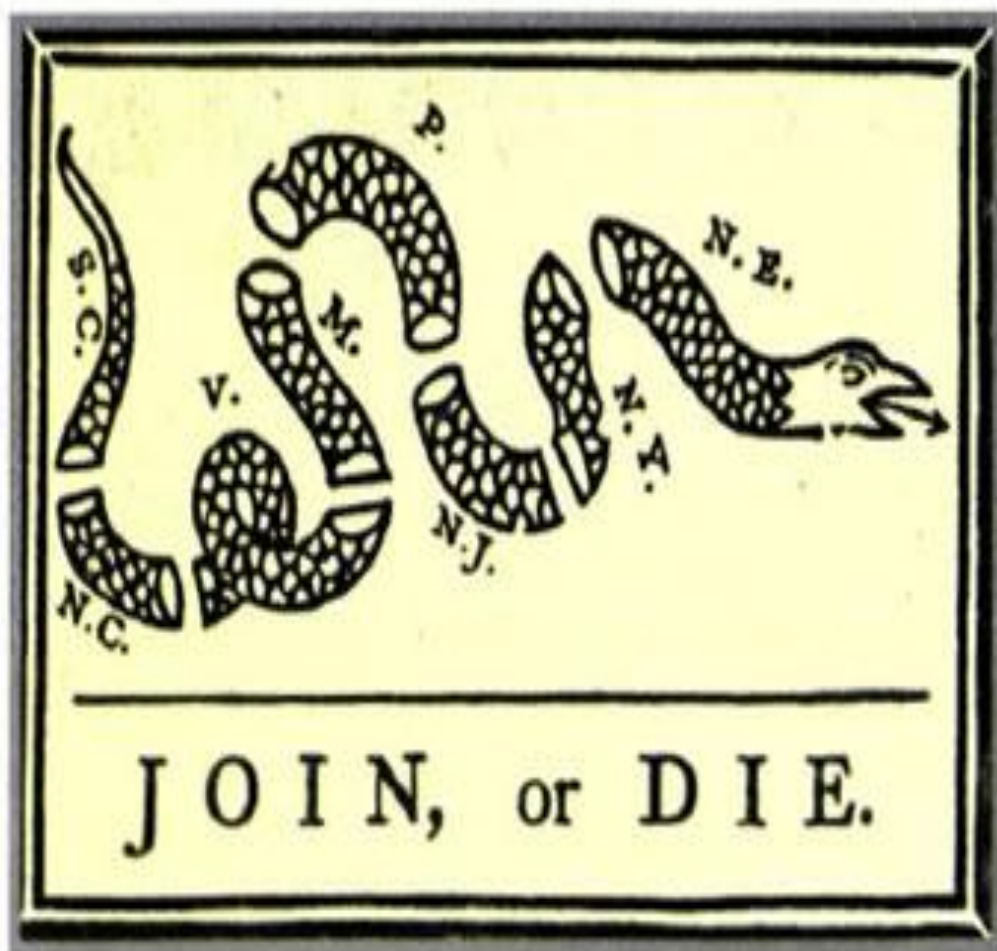
Γιορτή τον τσαγιού της Βοστώνης. Τη νύχτα της 16ης προς τη 17η Δεκεμβρίου 1773, αγανακτισμένοι κάτοικοι της Βοστώνης μεταμφιεσμένοι σε Ινδιάνους ρίχνουν στη θάλασσα 340 κιβώτια τσαγιού που ανήκαν στην αγγλική εταιρεία των Ινδιών. Γκραβούρα του 1773. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

Η Βοστώνη στο τέλος τον 18ου αιώνα

Η υπογραφή της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, 4 Ιουλίου 1776. Έργο του J. Trumbull (18ος αιώνας), Νέα Υόρκη, Αίθουσα Τέχνης του Πανεπιστημίου Γέλ.

Ένωση ή Θάνατος. Σκίτσο του Φραγκλίνου που καλεί σε ενότητα τις 13 αποικίες.

Η νίκη στο Γιορκτάουν (1781). Έργο τον J. Trumbull, (18ος αι.), Νέα Υόρκη, Αίθουσα Τέχνης του Πανεπιστημίου Γέιλ

γ. Η γέννηση ενός νέου κράτους

Μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, άρχισαν οι ζυμώσεις για τη δομή και τη συγκρότηση του νέου κράτους. Το **Συντακτικό Κογκρέσο** (Συνέλευση), που συγκλήθηκε το 1787 στη Φιλαδέλφεια, κατόρθωσε να συγκεράσει τις δύο επικρατούσες αντίθετες τάσεις, τη μια που επιθυμούσε ισχυρή κεντρική εξουσία και την άλλη που επιδίωκε διατήρηση της αυτονομίας κάθε πολιτείας, και να ψηφίσει το **Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών** (Σεπτέμβριος 1787).

Το Σύνταγμα αυτό, που ισχύει με ορισμένες τροποποιήσεις ως σήμερα, στηρίζεται στην αρχή της **διάρκρισης των εξουσιών** και προβλέπει μια **ομοσπονδιακή κεντρική κυβέρνηση** με αρμοδιότητες για την εξωτερική πολιτική, την άμυνα και τα οικονομικά. Κάθε **Πολιτεία** όμως διατηρεί τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία σε θέματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, της αστυνομίας, της δικαιοσύνης και της εκπαίδευσης.

Η νομοθετική εξουσία του ομόσπονδου κράτους ανήκει στο **Κογκρέσο**, που αποτελείται από δύο σώματα, τη **Βουλή** και τη **Γερουσία**. Κάθε Πολιτεία εκπροσωπείται στη Βουλή από αριθμό αντιπροσώπων κατ' αναλογία του πληθυσμού της, ενώ στη Γερουσία από δύο Γερουσιαστές, ανεξαρτήτως του πληθυσμού της. Η εκτελεστική εξουσία ασκείται από τον **Πρόεδρο** που εκλέγεται από εκλέκτορες για τέσσερα χρόνια. Τέλος, η δικαστική εξουσία με επικεφαλής το **Ανώτατο Δικαστήριο** είναι ανεξάρτητη. Πρώτος πρόεδρος και για δύο συνεχείς τετραετίες εξελέγη ο πρωτεργάτης της επανάστασης, ο **Γεώργιος Ουάσιγκτον** (1789-1797).

δ. Οι συνέπειες

Οι πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις κατά τη διάρκεια της αμερικανικής επανάστασης παραμέρισαν σταδιακά τις επιμέρους εθνικές ιδιαιτερότητες των αποίκων. Έτσι δεν δημιουργήθηκε μόνο ένα νέο κράτος αλλά και ένα νέο **Εθνος**.

Το Αμερικανικό Σύνταγμα, όπως και η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, απηχεί βέβαια και μεταφέρει στο πρακτικό πεδίο τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα όμως προχωρεί περισσότερο, καθιερώνοντας δύο άγνωστους μέχρι τότε πολιτειακούς θεσμούς, το θεσμό της **ομοσπονδίας** και της **αβασίλευτης δημοκρατίας**.

Παράλληλα, η αμερικανική ανεξαρτησία αποτέλεσε το πρώτο παράδειγμα επιτυχούς έκβασης μιας επανάστασης και διαδραμάτισε ρόλο καταλύτη. Έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα επαναστάτησαν οι ισπανικές αποικίες στη Λατινική Αμερική, ενώ στην Ευρώπη δημιουργήθηκε ένας επαναστατικός άνεμος, που εξαπλώθηκε διαδοχικά στην Ελβετία, στην Ολλανδία, στο Βέλγιο και στη Γαλλία.

Το νέο κράτος, παρά τις αρχικές δυσχέρειες, παρουσίασε ταχύτατη ανάπτυξη σε όλους τους τομείς και αναδείχθηκε σύντομα σε μεγάλη δύναμη. Με τη **Συνθήκη της Γάνδης (1814)** οι Ηνωμένες Πολιτείες επέβαλαν στην Αγγλία την οριστική απομάκρυνσή της από την Αμερική, ενώ με το **Δόγμα Μονρόε (1823)** εγκαταλείφθηκαν οριστικά οι αποικιακές βλέψεις των Ευρωπαίων στην ήπειρο αυτή.

Ο Αμερικανός, ένας νέος άνθρωπος

Ποιος είναι λοιπόν ο Αμερικανός, αυτός ο νέος άνθρωπος;

Ένα μίγμα Άγγλου, Σκοτσέζου, Γάλλου, Ολλανδού, Γερμανού και Σουηδού. Από αυτή την ανάμειξη γεννήθηκε μια νέα ανθρώπινη ράτσα, αυτή που ονομάζουμε Αμερικανούς.

Είναι Αμερικανός εκείνος ο οποίος, αφήνοντας πίσω του τις παλιές προκαταλήψεις και συνήθειες, δέχεται νέες απόψεις από το νέο τρόπο ζωής που αποδέχτηκε, από τη νέα κυβέρνηση στην οποία υπακούει και από τη νέα τάξη που κατέχει. Ο Αμερικανός είναι ένας άνθρωπος που ενεργεί σύμφωνα με τις νέες αρχές. Έχει νέες ιδέες και απόψεις

Από το βιβλίο του Έκτορα Σαιν Τζων Κρέβεκερ (Hector Saint John de Crevecoer, 1700-1786), Επιστολές ενός Αμερικανού αγρότη.

Ερωτήσεις

1. Με βάση και αφετηρία το απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (βλ. σχετικό παράθεμα) να απαντήσετε στα εξής:

- Πότε ο λαός έχει δικαίωμα να καταργήσει και να αλλάξει μια κυβέρνηση;
- Πώς ονομάζεται αυτό το δικαίωμα και από από ποια αρχή απορρέει;
- Γιατί το Κογκρέσο αντικατέστησε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας με την επιδίωξη της ευτυχίας; Από ποιες ιδέες επηρεάστηκε;
- 'Οι κυβερνήσεις... μια νέα κυβέρνηση': Να συγκριθεί το απόσπασμα αυτό με τις ιδέες του Λοκ.
- Στις αρχές του 18ου αι. οι αγγλικές αποικίες της Β. Αμερικής αριθμούσαν περίπου 4 εκ. κατοίκους που προ-προέρχονταν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, από όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Ποιοι δεσμοί ένωναν αυτούς τους ανθρώπους, ώστε να ανταποκριθούν στην κήρυξη του αγώνα εναντίον των Αγγλων;

Θέμα για συζήτηση:

Στο παράθεμα από το έργο του Ε. Κρέβεκερ αποδίδονται στους Αμερικανούς ορισμένες ιδιότητες που τους διαφοροποιούν από τους άλλους λαούς. Ποιες είναι αυτές και πώς τις εξηγεί ο συγγραφέας; Συγκρίνετε το απόσπασμα αυτό με την περιγραφή των Αθηναίων στον Επιτάφιο (Θουκυδίδη Ιστορία, Β, 37-40 και Α', 70). Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές παρατηρείτε;

---

4. Η Γαλλική επανάσταση και η Ναπολεόντεια περίοδος (1789-1815)

α. Η Γαλλία σε κρίση

Κοινωνική ένταση και πολιτική αμφισβήτηση

Οι νέες οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά το 18ο αιώνα με την ανάπτυξη του εμπορίου και την πορεία προς τη βιομηχανική επανάσταση μετασχημάτισαν ριζικά την κοινωνία της δυτικής Ευρώπης. Η αστική τάξη, ο στυλοβάτης των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, προς το τέλος αιώνα μεταβλήθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα των εξελίξεων.

Παρόλο που οι μεταβολές αυτές σημειώνονταν ως ένα βαθμό και στη Γαλλία, η γαλλική κοινωνία εξακολουθούσε να είναι αριστοκρατική και φεουδαρχική. Η γαλλική κοινωνία έμενε χωρισμένη σε τρεις τάξεις που υφίσταντο από την περίοδο του Μεσαίωνα: τον Κλήρο, τους Ευγενείς και την Τρίτη Τάξη. Οι δύο πρώτες κατείχαν όλα τα προνόμια, ενώ η τελευταία είχε μόνο υποχρεώσεις.

Το κύριο χαρακτηριστικό της γαλλικής κοινωνίας, στα τέλη του 18ου αιώνα, ήταν η ύπαρξη σοβαρών αντινομιών. Η αριστοκρατία, παρά τη σοβαρή συρρίκνωση του ρόλου της, που οφειλόταν στην απροθυμία της να προσαρμοστεί στις νέες οικονομικές συνθήκες, διατηρούσε πάντως τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και μέσω αυτού παρεμπόδιζε την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Αντίθετα, η αστική τάξη, ενώ συγκέντρωνε στα χέρια της τη μεγαλύτερη οικονομική ισχύ, δεν είχε ανάλογο μερίδιο στην πολιτική εξουσία.

Παράλληλα, υπήρχε έντονη δυσαρέσκεια και στα κατώτερα στρώματα. Οι λαϊκές τάξεις των πόλεων έβλεπαν να ανεβαίνουν συνεχώς οι τιμές των αγαθών και να καθηλώνονται τα εισοδήματά τους, ενώ οι αγρότες εξα-

ναγκάζονταν σε καταβολή υπερβολικά υψηλών φόρων, για να γεμίσουν τα κρατικά και τα φεουδαρχικά ταμεία. Μάλιστα οι ευγενείς, από το 1760, επανέφεραν σε ισχύ ξεχασμένα φεουδαρχικά δικαιώματα επιβαρύνοντας ακόμα περισσότερο τους εξαθλιωμένους ήδη αγρότες.

Οι οικονομικές δυσχέρειες

Η γαλλική οικονομία κατά το 18ο αιώνα, παρά τις προόδους της, δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις νέες οικονομικές απαιτήσεις. Η Γαλλία παρέμενε χώρα κυρίως αγροτική, ενώ στο δευτερογενή τομέα* καθλώθηκε στη βιοτεχνική δραστηριότητα και, σε αντίθεση προς την Αγγλία, δεν προχώρησε στην εκβιομηχάνιση της.

Κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα οι σπατάλες της Αυλής και οι πόλεμοι πολλαπλασίασαν τις κρατικές δαπάνες και αύξησαν τα ελλείμματα. Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις των οικονομολόγων Τυργκό και Νεκέρ στα χρόνια του Λουδοβίκου ΙΣΤ' δεν εφαρμόστηκαν, λόγω της αντίδρασης των ευγενών που δεν αποδέχονταν ούτε τον περιορισμό της βασιλικής χορηγίας προς αυτούς ούτε και κάποιο σχέδιο για φορολόγηση τους.

Εξάλλου, από το 1785 ως το 1789 δυσμενείς καιρικές συνθήκες επιδείνωσαν την οικονομική κρίση. Μάλιστα το χειμώνα του 1788-1789 η τιμή του ψωμιού ανέβηκε στα ύψη, με αποτέλεσμα η αγορά του βασικού αυτού αγαθού να απαιτεί το 88% του λαϊκού οικογενειακού εισοδήματος.

Οι τρεις κοινωνικές τάξεις στη Γαλλία.
Ένας χωρικός μεταφέρει στους ώμους τον έναν ευγενή
και ένα κληρικό. Γκραβούρα εποχής.

Τι είναι η Τρίτη Τάξη

Το σχέδιο αυτού του δοκιμίου είναι απλό. Εχουμε τρεις ερωτήσεις να κάνουμε στον εαυτό μας.

1. Τι είναι η Τρίτη Τάξη; Τα πάντα.
2. Τι ήταν μέχρι σήμερα στον πολιτικό τομέα; Τίποτα.
3. Τι ζητάει; Να γίνει κάτι.

Ποιος θα τολμούσε να ισχυριστεί ότι η Τρίτη Τάξη δεν περικλείει μέσα της όλα εκείνα που χρειάζονται για να σχηματιστεί ένα τέλειο έθνος; Είναι ο δυνατός και θαρραλέος άνδρας που το ένα του χέρι είναι ακόμη αλυσωμένο. Αν καταργούσαμε τους προνομιούχους, το έθνος δε θα έχανε τίποτε, απεναντίας θα κέρδιζε.

Επομένως τι είναι η Τρίτη Τάξη; Το παν, αλλά ένα παν περιορισμένο και καταπιεσμένο.

Τι θα γινόταν χωρίς τους προνομιούχους; Το παν, αλλά ένα παν ελεύθερο και ακμαίο. Τι δε θα μπορούσε να γί-

νει χωρίς αυτήν, όλα θα βάδιζαν καλύτερα χωρίς τους άλλους.

Αβάς Ιεγιάς, Τι είναι η Τρίτη Τάξη (1789)

β. Η έκρηξη της Επανάστασης (1789)

Η σύγκληση των Γενικών Τάξεων

Η οικονομική κρίση υποχρέωσε τον βασιλιά Λουδοβίκο να επαναφέρει ως υπουργό οικονομικών το Νεκέρ (1788), ο οποίος πρότεινε ως μόνη λύση τη σύγκληση των Γενικών Τάξεων, τη συνέλευση δηλαδή των αντιπροσώπων και των τριών τάξεων, για να εγκρίνουν νέους φόρους. Όταν άρχισε τις εργασίες της η συνέλευση, στις 5 Μαΐου 1789, τα μισά περίπου μέλη της προέρχονταν από τους ευγενείς και τους κληρικούς και τα άλλα μισά από την Τρίτη Τάξη, η οποία υπερείχε με ελαφρά πλειοψηφία.

Ενώ όμως οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης ανέμεναν την εξαγγελία μεταρρυθμιστικών προτάσεων από τον Λουδοβίκο, διαπίστωσαν ότι ο αντικειμενικός στόχος ήταν η επιβολή νέων φόρων που θα πλήρωναν μόνο αυτοί. Η αντίδραση τους υπήρξε άμεση και με το επιχείρημα ότι εκπροσωπούσαν το 98% των Γάλλων αυτοανακηρύχθηκαν **Εθνική Συνέλευση**, την οποία όμως ο Λουδοβίκος δεν αναγνώρισε.

Τότε, οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης έδωσαν στις 20 Ιουνίου τον λεγόμενο Όρκο του Σφαιριστηρίου (από την αίθουσα των ανακτόρων όπου συγκεντρώθηκαν), με τον οποίο δεσμεύθηκαν να μην αποχωρήσουν αν δεν δώσουν σύνταγμα στη Γαλλία. Μάλιστα, από φόβο μηπως συλληφθούν, ανακήρυξαν τα μέλη της Εθνικής Συνέλευσης απαραβίαστα. Μετά τη μάταιη απόπειρα του βασιλιά να εμποδίσει τη λήψη των αποφάσεων αυτών και την προσχώρηση στην Εθνική Συνέλευση α-

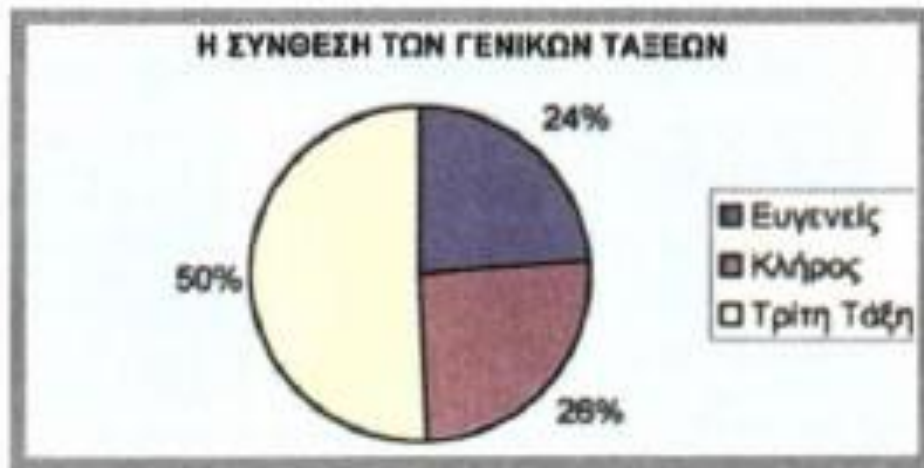
ντιπροσώπων του κλήρου και των ευγενών, η Συνέλευση μετατράπηκε σε **Συντακτική**.

Το τέλος του Παλαιού Κάθεστώτος

Η προσπάθεια της **Συντακτικής Συνέλευσης** να ψηφίσει **Σύνταγμα** συνάντησε την έντονη αντίδραση του βασιλιά, ο οποίος συγκέντρωνε στρατό στις Βερσαλλίες. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αγανάκτηση του λαού, που ανέλαβε ενεργό δράση. Στις 14 Ιουλίου με το σύνθημα **ελευθερία, ισότητα, αδελφοσύνη** ο λαός κατέλαβε τη **Βαστίλλη**, σύμβολο της απολυταρχικής καταπίεσης, αφού χρησίμευε ως φυλακή για τους αντιφρονούντες.

Από το Παρίσι η εξέγερση έναντίον του παλαιού καθεστώτος μεταδόθηκε στις επαρχίες, όπου καταλύθηκαν οι δημοτικές αρχές και εκλέχθηκαν νέες, οργανώθηκε η εθνοφυλακή και λεηλατήθηκαν οι πύργοι των ευγενών.

Στο μεταξύ η **Συντακτική Συνέλευση** προχώρησε στις 4 Αυγούστου 1789 στην κατάργηση των προνομίων, πράξη που σήμανε και το τέλος του παλαιού καθεστώτος και στις 26 Αυγούστου ψήφισε τη **Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη**. Με τη διακήρυξη αυτή προβάλλονταν οι θεμελιώδεις αρχές του Διαφωτισμού (όπως ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη), επάνω στις οποίες θα θεμελιωνόταν το νέο καθεστώς. Ο βασιλιάς υποχρεώθηκε να επικυρώσει τα τελεσμένα και να εγκατασταθεί στο Παρίσι, ώστε να βρίσκεται υπό των έλεγχο των επαναστατών.

Η σύνθεση των Γενικών Τάξεων το 1789. Οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης είναι στην πλειοψηφία τους αστοί, υπάρχουν όμως και μερικοί ευγενείς, όπως ο Μιραμπώ. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν περιλαμβάνεται κανένας εργάτης ή αγρότης.

Πορεία οπλισμένων γυναικών προς τις Βερσαλλίες εναντίον του Λουδοβίκου (5 Οκτωβρίου 1789), Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο, Καρναβαλέ.

Η Άλωση της Βαστίλλης, 14 Ιουλίου 1789. Η Βαστίλλη ήταν φρούριο του 14ου αιώνα στην ανατολική πλευρά του Παρισιού. Το 18ο αιώνα χρησιμοποιούνταν ως φυλακή πολιτικών κρατουμένων, αντιπάλων του Παλαιού Καθεστώτος. Έτσι, το φρούριο αυτό έγινε σύμβολο του απολυταρχισμού. Έργο του Ντυμπουά, 18ος αι., Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

Ο λαός καταστρέφει τα σύμβολα των προνομίων. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Άρθρα της Διακήρυξης

Άρθρο 1. Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και έχουν τα ίδια δικαιώματα, Οι κοινωνικές διακρίσεις μόνο στο κοινό συμφέρον μπορούν να βασίζονται.

Άρθρο 2. Κάθε πολιτικός σχηματισμός πρέπει να σκοπεύει στη διατήρηση των φυσικών και απαραγράπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία.

Άρθρο 3. Το Έθνος είναι η αποκλειστική πηγή κάθε εξουσίας. Κανένα σώμα, κανένα άτομο δεν μπορεί να ασκεί εξουσία που δεν απορρέει από το Έθνος.

Άρθρο 6. Με το νόμο εκφράζεται η γενική θέληση. Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα, προσωπικά ή με αντιπροσώπους τους να μετέχουν στη θέσπισή του. Ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος για όλους και όταν προστατεύει και όταν τιμωρεί. Αφού όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο, μπορούν όλοι να μετέχουν το ίδιο και στα δημόσια αξιώματα, στις θέσεις και τις υπηρεσίες ανάλογα με τις ικανότητές τους και χωρίς καμιά άλλη διάκριση παρά αυτή που πηγάζει από την αρετή και τα προσόντα τους.

γ. Η συνταγματική μοναρχία

Στη Συντακτική Συνέλευση, που συνέχιζε τις εργασίες της για τη διατύπωση Συντάγματος, είχαν διαμορφωθεί τρεις ιδεολογικές τάσεις: η δεξιά, η αριστερά και το κέντρο, που ονομάστηκαν έτσι από τις θέσεις που κατέλαβαν οι εκπρόσωποι τους στην αίθουσα των συνεδριάσεων.

Παράλληλα, η πολιτική πάλη άρχισε να διεξάγεται και έξω από τη Συνέλευση, στις εφημερίδες και κυρίως στις **Λέσχες**, που ασκούσαν πιέσεις για ριζοσπαστικότερες λύσεις, οι οποίες όμως δεν δόθηκαν με το Σύνταγμα του 1791. Σύμφωνα μ' αυτό καθιερωνόταν η συνταγματική μοναρχία, η οποία στηρίζεται στη διάκριση των εξουσιών. Οι εξουσίες του βασιλιά περιορίζονταν πλέον δραστικά. Το αίτημα όμως των επαναστατημένων Γάλλων και ιδίως των λαϊκών στρωμάτων για δικαιότερη κοινωνία και βελτίωση της ζωής τους έμενε ανεκπλήρωτο. Η ισότητα, ένα από τα βασικά αιτήματα της επανάστασης, φαλκιδεύτηκε, αφού δικαίωμα ψήφου αποκτούσαν μόνο όσοι κατείχαν περιουσία και πλήρωναν φόρο. Ήταν φανερό ότι η Συντακτική Συνέλευση προσπάθησε να συμβιβάσει εκ διαμέτρου αντίθετα συμφέροντα και γι αυτό το Σύνταγμα του 1791 είχε σύντομο βίο.

δ. Η πορεία προς τη Δημοκρατία και η ριζοσπαστική Επανάσταση

Μέσα σε αυτό το κλίμα η νέα συνέλευση που προήλθε από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1791, η Νομοθετική, είχε αριστερότερη σύνθεση με κυρίαρχη ομάδα τους **Ζιρονδίνους***. Αυτοί, έχοντας συχνά την υποστήριξη πολλών από τους κεντρώους, πρωτοστάτησαν στις εξελίξεις.

Ωστόσο, το έργο της **Νομοθετικής Συνέλευσης** φαινόταν να συναντά αξεπέραστες δυσκολίες. Οι ευγενείς δεν έπαψαν να συνωμοτούν και ένα μέρος από αυτούς κατέφυγε στο εξωτερικό, όπου δημιούργησε εστίες αντεπανάστασης. Μάλιστα, η Αυστρία και η Πρωσία ετοίμαζαν πόλεμο εναντίον της Γαλλίας σε συνεννόηση με τον βασιλιά. Παράλληλα, οι λαϊκές τάξεις, καλά οπλισμένες τώρα, ζητούσαν λύση των προβλημάτων τους. Καθώς οι τιμές των αγαθών ανέβαιναν στα ύψη, ο επα-

ναστατικός πυρετός ακολουθούσε παράλληλη πορεία. Ήταν φανερός πλέον ο πρωταγωνιστικός ρόλος των μαζών στις εξελίξεις που θα ακολουθούσαν.

Μέσα από αυτές τις συνθήκες προετοιμαζόταν σταδιακά το έδαφος για ριζοσπαστικές λύσεις. Ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση αυτή πίεζαν οι λεγόμενοι **αβράκωτοι*** που ζητούσαν την καθαίρεση του βασιλιά. Καταλυτικά επίσης επέδρασε και η έκρηξη του αναμενόμενου πολέμου με την Αυστρία και την Πρωσία (20 Απριλίου 1792).

Οι πρώτες ήττες στο μέτωπο και η προδοτική συμφωνία του βασιλιά με τους εχθρούς οδήγησαν σε εξέγερση το λαό του Παρισιού (10 Αυγούστου), που ανάγκασε τη Νομοθετική να λάβει δραστικά μέτρα: έθεσε σε αργία και στη συνέχεια κήρυξε έκπτωτο τον βασιλιά, ανέθεσε στον **Δαντόν** (1759-1794) την εκτελεστική εξουσία, θέσπισε την **καθολική ψηφοφορία** για τις εκλογές και κήρυξε την πατρίδα σε κίνδυνο. Παρά τις αρχικές αποτυχίες, η νίκη των γάλλων εθελοντών στο Βαλμύ (20 Σεπτεμβρίου 1792) έσωσε την Επανάσταση. Την επαύριο της μάχης στο Βαλμύ η νέα συνέλευση που προέκυψε από τις νέες εκλογές, η **Συμβατική**, κατήργησε τη μοναρχία και εγκαθίδρυσε τη **δημοκρατία**. Η βασιλική οικογένεια φυλακίστηκε, ο Λουδοβίκος καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε τον Ιανουάριο του 1793.

Την ίδια εποχή (1792) με πρωτοβουλία της Αγγλίας εγκαινιάστηκε μια σειρά συνασπισμών του συνόλου σχεδόν των χωρών της Ευρώπης κατά της Γαλλίας. Εκτός όμως από την αντεπαναστατική συσπείρωση στο εξωτερικό, η Επανάσταση είχε να αντιμετωπίσει και στο εσωτερικό φιλοβασιλικές εξεγέρσεις. Για την αποσόβηση του κινδύνου η Συμβατική Συνέλευση στηρίχθηκε στους Ορεινούς (ριζοσπαστικούς που κάθονταν στα υψηλότερα έδρανα της αίθουσας της Συνέλευσης) και έ-

λαβε έκτακτα μέτρα, μεταξύ των οποίων τη συγκρότηση Επιτροπών και τη λήψη οικονομικών μέτρων προς όφελος των λαϊκών τάξεων.

Οι Ορεινοί με αρχηγό το Ροβεσπιέρο (1758- 1794) που ήταν και επικεφαλής της Επιτροπής Δημόσιας Σωτηρίας, σχημάτισαν Επαναστατική Κυβέρνηση (4 Δεκεμβρίου 1793) με σκοπό να επιβάλουν τη ριζοσπαστική επανάσταση. Άρχισε τότε μια περίοδος, γνωστή ως Τρομοκρατία, κατά την οποία κύριος μοχλός άσκησης της εξουσίας αναδείχθηκε η φυσική εξόντωση των αντιπάλων με συνοπτικές διαδικασίες. Προηγουμένως είχε καταργηθεί η χριστιανική θρησκεία και είχε καθιερωθεί η λατρεία του *Ανωτάτου Όντος*.

Οι υπερβολές όμως αυτές, καθώς και η δυσαρέσκεια των αστών για τα οικονομικά μέτρα που έθιγαν τα συμφέροντά τους, δημιουργήσαν αντιπολιτευτικό ρεύμα στους κόλπους της Επανάστασης εναντίον του Ροβεσπιέρου. Τον Ιούλιο του 1794 η *Συμβατική Συνέλευση* ψήφισε τη σύλληψη του και ο Ροβεσπιέρος οδηγήθηκε μαζί με οπαδούς του στη λαιμητόμο.

Η διαμαρτυρία του Μαρά

Έτσι η αντιπροσώπευση στο νομοθετικό σώμα, αφού εξαρτάται από το φόρο που πληρώνει ο καθένας, θα πέσει στα χέρια των πλουσίων. Και η τύχη των φτωχών που πάντα υποτάσσονται και πάντα καταπιέζονται δε θα βελτιωθεί ποτέ με ειρηνικό τρόπο. Άλλωστε, οι νόμοι τότε αποκτούν κύρος, όταν οι λαοί με τη θέληση τους υποτάσσονται σ' αυτούς. Και αφού ο λαός έσπασε τα δεσμά που του επέβαλαν οι ευγενείς, θα σπάσει το ίδιο και τα δεσμά του πλούτου.

Από την εφημερίδα του Μαρά, Ο φίλος του λαού, 18
Νοεμβρίου 1789

Ο προβληματισμός για τον πόλεμο

Σκέφτηκα πάνω από έξι μήνες και μάλιστα μετά από την πρώτη μέρα της επανάστασης τι απόφαση έπρεπε να πάρω. Η δύναμη της λογικής και τα γεγονότα με οδήγησαν στην πεποίθηση ότι ένας λαός που κέρδισε την ελευθερία του μετά από δέκα αιώνες δουλείας έχει ανάγκη από τον πόλεμο. Χρειάζεται τον πόλεμο για να στεριώσει την ελευθερία του και για να καθарίσει την πολιτεία από τα υπολείμματα του δεσποτισμού.

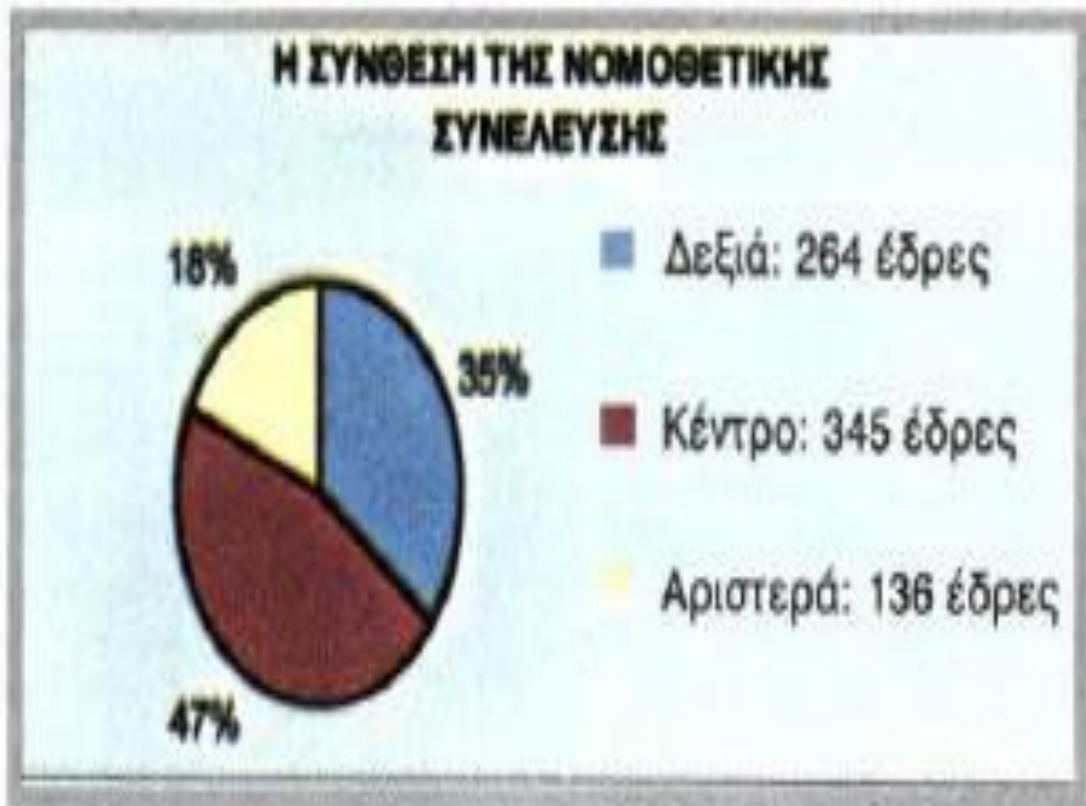
Απόσπασμα από το Λόγο του Μπρισσό στη Νομοθετική (12 Δεκεμβρίου 1791).

Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι ηγέτες του στρατού μεταβάλλονται σε διαιτητές της τύχης της χώρας τους και κάνουν την πλάστιγγα να κλίνει προς το μέρος του δικού τους κόμματος. Γίνονται καίσαρες ή Κρόμβελ, καταλαμβάνουν την εξουσία.

Απόσπασμα από το λόγο του Ροβεσπιέρου στη Λέσχη των Ιακωβίνων, 18 Δεκεμβρίου 1791.

Η κατάληψη των ανακτόρων του Κεραμεικού από το λαό (10 Αυγούστου 1792). Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

Δαντόν, Πίνακας της εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ. Ένας από τους μετριοπαθείς ηγέτες της Επανάστασης. Μερικά από τα συνθήματά του: - Τόλμη, περισσότερη τόλμη, πάντοτε τόλμη και η πατρίδα έχει σωθεί.
- Απαιτώ να μη χύνεται άδικα το αίμα των ανθρώπων.

"Ο μεγάλος τρόμος". Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

Ροβεσπιέρος. Πίνακας εποχής, Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ. Ο "αδιάφθορος" της Γαλλικής Επανάστασης: "Ο ναός της ελευθερίας πρέπει να ξανακτισθεί στα θεμέλια της δικαιοσύνης και της ισότητας".

ε. Το τέλος της Επανάστασης

Αφού πλέον η επιβίωση της δημοκρατίας είχε εξασφαλιστεί και η περίοδος των ριζοσπαστικών λύσεων είχε λήξει με το θάνατο του Ροβεσπιέρου, επιδιώχθηκε από την αστική τάξη η επιστροφή στο φιλελευθερισμό του 1789.

Οι μετριοπαθείς αποκατέστησαν τις αστικές αξίες (επιαναφορά θρησκείας, οικονομικής ελευθερίας κ.ά) και ψήφισαν νέο Σύνταγμα (Αύγουστος 1795) μετριοπαθές αλλά και αντιβασιλικό. Το Σύνταγμα αυτό περιόριζε τη λαϊκή βούληση, αφού παραχωρούσε δικαίωμα ψήφου μόνο στους ευπόρους.

Τη νομοθετική εξουσία ασκούσαν πλέον δύο σώματα: η Βουλή (500 μέλη) και η Γερουσία (250 μέλη). Η εκτελεστική εξουσία ανατέθηκε σε πενταμελές Διευθυντήριο, με το οποίο η εξουσία άρχισε να επανέρχεται στους αστούς. Οι τελευταίοι, αφού εδραίωσαν τη θέση τους στο εμπόριο και στη βιομηχανία, άρχισαν να διεκδικούν την κυριαρχία σε ολόκληρη την Ευρώπη. Εκφραστής αυτής της πολιτικής υπήρξε ο νεαρός στρατηγός Ναπολέον Βοναπάρτης (1769-1821), του οποίου η φιλόδοξη πολιτική τροχιά άρχισε, όταν κατέστειλε με επιτυχία τη βασιλική αντεπανάσταση του 1793.

Ο Ναπολέον, επικεφαλής των γαλλικών στρατευμάτων, ανάγκασε σταδιακά τις ευρωπαϊκές χώρες που συμμετείχαν στον πρώτο αντιγαλλικό συνασπισμό (1792-1797) να συνθηκολογήσουν. Οι Αυστριακοί με τη Συνθήκη του Καμποφόρμιο (17 Οκτωβρίου 1797) αναγνώρισαν στη Γαλλία την κυριαρχία των περισσότερων

εδαφών (ιταλικών και αυστριακών) που κατέλαβαν τα γαλλικά στρατεύματα. Με την ίδια συνθήκη περιήλθαν στη Γαλλία τα Επτάνησα που μέχρι τότε ανήκαν στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, η οποία καταλύθηκε τότε από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα.

Ο πόλεμος ωστόσο με την Αγγλία συνεχίστηκε και ο Ναπολέων πραγματοποίησε εκστρατεία στην Αίγυπτο (1798) για να αποκόψει το δρόμο της Αγγλίας προς τις αποικίες της. Αφού νίκησε τους Μαμελούκους στη *μάχη των Πυραμίδων* (Ιούλιος 1798), έγινε κύριος της χώρας αυτής. Ο αγγλικός στόλος όμως με επικεφαλής το ναύαρχο Νέλσον κατόρθωσε να συντρίψει το γαλλικό στολο στο Αμπουκίρ (Αυγούστος 1798). Τότε ο Ναπολέων στράφηκε προς την Παλαιστίνη, προκειμένου να ολοκληρώσει τα σχέδια του. Οι πληροφορίες όμως για ταραχές στη Γαλλία τον ανάγκασαν να επιστρέψει στο Παρίσι. Εκεί, εκμεταλλευόμενος τις συγκυρίες, ανέτρεψε με πραξικόπημα το Διευθυντήριο (Νοέμβριος 1799), συγκρότησε τριμελή Υπατεία με Πρώτο Ύπατο τον ίδιο και διακήρυξε το τέλος της Επανάστασης.

στ. Η Εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)

Στην αρχή ως ύπατος (1799 -1804) και μετά ως αυτοκράτορας (1804-1815) ο Ναπολέων κατόρθωσε να καταλάβει μεγάλο μέρος της Ευρώπης από την Ιταλία μέχρι την Ισπανία και την Πορτογαλία, ενώ ετοίμαζε απόβαση και στην Αγγλία. Αντιμέτωπος νικηφόρα τους αντιγαλλικούς συνασπισμούς, αλλά η εκστρατεία του στη Ρωσία το 1812 (Ιούνιος-Δεκέμβριος) αποτέλεσε την αρχή του τέλους της γαλλικής κυριαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Σε δύο κρίσιμες μάχες, στη Λειψία (1813) και στο Βατερλό (1815), όπου αντιμετώπισε τις ενωμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις, ο Ναπολέων ηττήθηκε και εξορίστηκε

από τους συμμάχους σε ένα νησί του Ατλαντικού, την Αγία Ελένη, όπου και πέθανε το 1821.

Οι νικήτριες ευρωπαϊκές δυνάμεις επανέφεραν, στη συνέχεια, την παλαιά τάξη πραγμάτων σε ολόκληρη την Ευρώπη και αποκατέστησαν τα απολυταρχικά κάθεστота. Παράλληλα καθιερώθηκαν οι αρχές της ισορροπίας δυνάμεων και της νομιμότητας, ως κανόνες του διεθνούς δικαίου.

Η νέα συγκυρία που διαμορφώθηκε καθόρισε και τη θέση της Κάθεμιάς από τις μεγάλες δυνάμεις, όχι μόνο στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα. Κύριο χαρακτηριστικό των μεταβολών αυτών είναι η υποχώρηση της γαλλικής δύναμης, η διαίρεση της Ευρώπης σε τρεις ζώνες επιρροής, αυστριακή, ρωσική και πρωσική, και η αναγνώριση του ρόλου της Αγγλίας ως παγκόσμιας δύναμης.

Το πλέγμα αυτό των διεθνών σχέσεων προσδιόρισε και το συμβατικό πλαίσιο του μεταναπολεόντειου status quo που διατυπώθηκε, μετά από μακρές διαπραγματεύσεις των συμμάχων, με μια σειρά διπλωματικών πράξεων που είχαν ως επιστέγασμα τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης (1815).

Ο Ναπολέων διαβαίνει τις Άλπεις, έργο του Νταβίντ, Μουσείο του Φρουρίου Μαλμαιζόν.

Το Συνέδριο (της Βιέννης) χορεύει. Γκραβούρα εποχής τον Φοσεβάλ. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

Γάλλοι πατριώτες τραγουδούν τη Μασσαλιώτιδα. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι. Εθνική Βιβλιοθήκη.

ζ. Ο χαρακτήρας και το έργο της Επανάστασης

Μάταια τα ανακτοβούλια της Ευρώπης προσπαθούσαν με τις αποφάσεις τους στο Συνέδριο της Βιέννης να ανατρέψουν τη ροή των γεγονότων, γιατί η Γαλλική Επανάσταση επιτέλεσε έργο διαχρονικό όχι μόνο για την ίδια τη Γαλλία αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο. Δεν υπήρξε μια απλή πολιτική επανάσταση αλλά επέφερε άμεσα ή έμμεσα μεταβολές σε όλο το φάσμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Στον πολιτικό τομέα η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας εκφράζεται με το δικαίωμα ψήφου και η εμφάνιση του θεσμού των Λεσχών προοιωνίζεται τα μετέπειτα πολιτικά κόμματα. Κατοχυρώνονται οι ελευθερίες, η ισότητα και τα δικαιώματα των πολιτών, ενώ για πρώτη φορά μετά την ελληνική αρχαιότητα δίνεται στην έννοια πολιτικής η σημασία του υπεύθυνου ατόμου με συνείδηση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του. Τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνονται και νομοθετικά, όχι μόνο με τα συντάγματα, αλλά και με τη θέσπιση **Αστικού Δικαίου** (Ναπολεόντειος Κώδικας, 1804).

Παράλληλα η συμμετοχή του λαού στα γεγονότα της Επανάστασης εγκαινιάζει την ανάληψη από την πλευρά των μαζών πρωταγωνιστικού ρόλου στο ιστορικό γίγνεσθαι, ενώ ο τύπος ως εκφραστής πολιτικών και κοινωνικών ομάδων αναδεικνύει τη σημασία της κοινής γνώμης στις εξελίξεις.

Ενώ μέχρι τώρα οι μονάρχες αποτελούσαν το σημείο αναφοράς που συνέδεε τις διάφορες εθνικές ομάδες, οι ιδέες της πολιτικής και εθνικής ελευθερίας της Γαλλικής Επανάστασης προέβαλαν την έννοια του Έθνους ως δύναμης ενοποιητικής, κυρίαρχης και ως ανώτατης πηγής όλων των εξουσιών. Η ίδια έννοια θα αποτελέσει κατά το 19ο αιώνα την κινητήρια δύναμη των εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων.

Παράλληλα με την κινητοποίηση των πολιτών, για να υπερασπιστούν τα εθνικά τους συμφέροντα και τις κοινωνικές κατακτήσεις, δημιουργείται στρατός εθνικός. Έτσι τα γαλλικά στρατεύματα την εποχή του Ναπολέοντα, ως φορέας εθνικής και κοινωνικής συνείδησης, θα διασπείρουν σε ολόκληρη την Ευρώπη τις ιδέες της εθνικής ανεξαρτησίας και της πολιτικής ελευθερίας.

Στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα γίνονται επίσης βαθιές αλλαγές με την κατάργηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, με τη δήμευση των περιουσιών πολλών ευγενών και της Εκκλησίας για χάρη του γενικού συμφέροντος, με τη λήψη μέτρων υπέρ των ασθενέστερων τάξεων.

Στην εκπαίδευση καθιερώνεται η δωρεάν και υποχρεωτική παιδεία και ιδρύονται ανώτερα πνευματικά ιδρύματα. Η επιστημονική έρευνα ενισχύεται με την καθιέρωση του θεσμού των επιστημονικών ινστιτούτων. Παράλληλα αναγνωρίζεται η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς και λαμβάνεται μέριμνα για τη συγκέντρωση και διαφύλαξη της σε μουσεία.

Υλοποιείται το αίτημα για ανεξιθρησκία, αφού το κράτος επιδεικνύει ανεκτική στάση στα θρησκευτικά ζητήματα. Η Εκκλησία χωρίζεται από το κράτος και περιορίζεται στις θρησκευτικές της αρμοδιότητες.

Ενώ η Ενδοξη Επανάσταση στην Αγγλία (1688) και η Αμερικανική επανάσταση περιορίστηκαν μόνο στην πολιτική ισότητα, η Γαλλική επιδίωξε και την κοινωνική. Παρά το γεγονός ότι στην πορεία μερικές από τις κατακτήσεις της φαλκιδεύτηκαν ή εκδηλώθηκαν υπαναχωρήσεις σε αναχρονιστικούς θεσμούς, η Γαλλική Επανάσταση στο σύνολο της αποτέλεσε την αστείρευτη πηγή ενός γενικότερου προβληματισμού που θα λάμβανε σάρκα και οστά στο μέλλον.

Η σημαία ενός από τα ελληνικά τάγματα που συμμετείχαν στην εκστρατεία τον Ναπολέοντα κατά της Αιγύπτου (1797- 98), Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

η. Οι επιδράσεις στον ελληνικό και στο βαλκανικό χώρο

Οι Έλληνες, απογοητευμένοι από τις αποτυχημένες προσπάθειες απελευθέρωσης τους από τον τουρκικό ζυγό, τις οποίες είχαν επιχειρήσει κατά τους δύο Ρωσο-τουρκικούς πολέμους (1768-1774 και 1787-1792) επί Αικατερίνης Β', στράφηκαν προς τη Γαλλία και τον Ναπολέοντα.

Η Γαλλική Επανάσταση με τις φιλελεύθερες διακηρύξεις της και προπαντός με τους πολεμικούς θριάμβους της, αναπτέρωσε τις ελπίδες των υπόδουλων Ελλήνων και προκάλεσε ρίγη ενθουσιασμού στους πατριωτικούς κύκλους. Η εμφάνιση μάλιστα του Ναπολέοντα στο προσκήνιο της ιστορίας και η δυναμική του παρέμβαση στην Ανατολική Μεσόγειο έδωσαν την εντύπωση στον ελληνικό λαό και στους άλλους χριστιανικούς λαούς της Βαλκανικής ότι επρόκειτο για τον αναμενόμενο ελευθερωτή.

Χαρακτηριστική έκφραση αυτού του κλίματος ήταν ο πρωτοφανής ενθουσιασμός με τον οποίο ο λαός των

Επτανήσων υποδέχθηκε τους Γάλλους, όταν κατέλαβαν τα νησιά (1797). Ο Ναπολέων όμως θεωρούσε την κατοχή τους ως προγεφύρωμα για τις επεκτατικές βλέψεις του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για την εφαρμογή του φιλόδοξου αυτού σχεδίου ο Ναπολέων θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει, αν παρίστατο ανάγκη, τους Έλληνες και για το σκοπό αυτό απέστειλε στην Ελλάδα γάλλους πράκτορες ελληνικής καταγωγής για να προετοιμάσουν επανάσταση. Όλες, βέβαια, αυτές οι ενέργειες και οι υποσχέσεις απέβλεπαν αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση των γαλλικών συμφερόντων, οι Έλληνες όμως φλεγόμενοι από τον πόθο για ελευθερία δεν ήταν σε θέση να αντιληφθούν τις αληθινές προθέσεις των Γάλλων.

Έτσι ο Ρήγας Βελεστινλής, προετοιμάζοντας την επανάσταση στην Ελλάδα, στηρίζει μεγάλες ελπίδες στη συνδρομή του Ναπολέοντα. Ανάλογα αισθήματα τρέφει και ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος συνδέει την εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798-99) με την τύχη της πατρίδας του.

Όμως, μετά την αγγλογαλλική συνθήκη στην Αμιένη (1802) φάνηκαν οι πραγματικές διαθέσεις του Ναπολέοντα, ο οποίος όχι μόνο δεν επιθυμούσε πλέον το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά, αντίθετα, παρουσιάστηκε και ως προστάτης της. Οι ελπίδες των υπόδουλων Ελλήνων σε ξένη βοήθεια εξανεμίστηκαν για μια ακόμη φορά. Παράλληλα όμως γινόταν συνείδηση ότι έπρεπε να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις για να αποκτήσουν την ελευθερία τους.

Χάρτης της Ευρώπης μετά το Συνέδριο της Βιέννης

Ο Θ. Κολοκοτρώνης για τη Γαλλική Επανάσταση και το Ναπολέοντα

"...Η Γαλλική επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμην μου, να ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γής, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο. Διά αυτό και είναι δυσκολώτερο να διοικήσης τώρα λαόν..."

Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα, Εισαγωγή- Επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, Ωκεανίς, σελ. 70. Ο προβληματισμός για τον πόλεμο

Ερωτήσεις

1. Με βάση το δοκίμιο του Αβά Σεγιές, "Τι είναι Τρίτη Τάξη" (1789) (βλ. σχετικό παράθεμα):

- Να επισημάνετε ποια στοιχεία δείχνουν ότι ο συγγραφέας είναι οπαδός των ιδεών του Διαφωτισμού.
- Να αναλύσετε το περιεχόμενο που δίνει στην έννοια έθνος ο Σεγιές.
- Πιστεύετε ότι ο βασιλιάς και οι ευγενείς θεωρούσαν επαναστατικές τις ιδέες αυτές του Σεγιές; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

2. Σε ποιο κράτος της Αρχαιότητας υπήρχε ο θεσμός του υπάτου και ποιες ήταν οι αρμοδιότητές του; Γιατί ο Ναπολέοντας επιδίωξε να περιβληθεί με το κύρος αυτού του αξιώματος;

3. Να εξηγήσετε το συμβολισμό της γκραβούρας με τίτλο "Το Συνέδριο χορεύει" σε συνδυασμό με τη φράση διπλωμάτη της εποχής "το Συνέδριο της Βιέννης χόρευε αλλά δεν προχωρούσε".

4. Οι νικήτριες δυνάμεις επανέφεραν στην Ευρώπη, μετά την ήττα του Ναπολέοντα, το πριν από την Επανά-

σταση εδαφικό καθεστώς. Να εξηγήσετε τους λόγους που υπαγόρευσαν αυτήν τη ρύθμιση.

5. Να εκτιμήσετε τη στάση των Ελλήνων απέναντι στις επιχειρήσεις του Ναπολέοντα στην Ανατολική Μεσόγειο.

5. Το τέλος της Λατινοκρατίας

Με την παράδοση του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) το 1669 ολοκληρώθηκε η κατάληψη της Κρήτης και αποκαταστάθηκε η γεωγραφική, η πολιτική και η οικονομική ενότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Ο κύκλος όμως των βενετοτουρκικών συγκρούσεων θα κλείσει οριστικά με τη **Συνθήκη του Πασάροβιτς (1718)**, όταν οι Βενετοί θα εγκαταλείψουν πλέον οριστικά την Πελοπόννησο.

Εκτοτε η βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο περιορίστηκε στα Επτάνησα, τα οποία το 1797 με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο περιήλθαν στη Γαλλία. Το 1800 η ρωσοτουρκική συνθήκη της Κωνσταντινούπολης έθεσε τέρμα στη γαλλική κατοχή και δημιούργησε την ημιαυτόνομη **Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων**, φόρου υποτελή στον σουλτάνο και με την υποχρέωση να δέχεται ρωσικό στρατό επί του εδάφους της.

Μετά την έναρξη του νέου ρωσοτουρκικού πολέμου (1806) η Τουρκία έχασε κάθε δικαίωμα πάνω στα Επτάνησα, τα οποία όμως με τη συνθήκη του **Τίλσιτ (1807)** περιήλθαν πάλι υπό γαλλική κυριαρχία. Μετά το 1809 οι Άγγλοι άρχισαν να καταλαμβάνουν το ένα μετά το άλλο τα νησιά του Ιονίου στο πλαίσιο της επιθετικής τους πολιτικής εναντίον του Ναπολέοντα. Τελικά, με τη **Συνθήκη των Παρισίων (Νοέμβριος 1815)** ιδρύθηκαν τα **Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων** και τέθηκαν υπό την προστασία της Αγγλίας.

---

6. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

α. Η πορεία προς την παρακμή

Από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και ιδίως μετά το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1566) η Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζει να παρακμάζει, για πολλούς λόγους που συνδέονται άμεσα με τη δομή και την οργάνωσή της.

Ο παραδοσιακός χαρακτήρας του Οθωμανικού Κράτους

Η κάμψη των κατακτήσεων από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα συντέλεσε και στην αποδυνάμωση του πνεύματος του ιερού πολέμου, που αποτελούσε τον πρωταρχικό λόγο ύπαρξης της αυτοκρατορίας και την πηγή έμπνευσης των μουσουλμάνων μαχητών. Εξάλλου, η παραδοσιακή αποστροφή των Οθωμανών προς τη δυτική γνώση παρεμπόδιζε την τεχνική και επιστημονική πρόοδο, ενώ η απροθυμία τους για την εκμάθηση ξένων γλωσσών, τους ανάγκασε να χρησιμοποιούν ως διερμηνείς και διπλωμάτες γλωσσομαθείς χριστιανούς (Δραγομάνοι* ή Δραγουμάνοι), και από τις αρχές του 18ου αιώνα, σχεδόν αποκλειστικά τους Φαναριώτες.

Το πρόβλημα των δημοσίων οικονομικών

Η ανάσχεση της κατακτητικής ορμής και η απώλεια εδαφών από το 17ο αιώνα είχαν ως συνέπεια τη μείωση των δημοσίων εσόδων. Παράλληλα, επικράτησε η ανάθεση των δημοσίων αξιωμάτων κατόπιν πλειστηριασμού και ο θεσμός της εκμίσθωσης των δημοσίων προσόδων στον πλειοδότη. Η πρακτική αυτή, όπως και η καθήλωση της παραγωγικής διαδικασίας σε παραδοσιακές δομές, παρεμπόδισαν την ανάπτυξη της αγροτι-

κής παραγωγής. Η βιοτεχνία, επίσης, δεν μπόρεσε να εξελιχθεί σε βιομηχανία. Η χρήση από το 16ο αιώνα των νέων θαλάσσιων δρόμων μείωσε ή και εκμηδένισε τη σημασία των χερσαίων δρόμων και των λιμανιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τη μεταφορά των αποικιακών προϊόντων από την Ανατολή. Εξάλλου, η εισροή χρυσού και αργύρου από την Αμερική επέφερε υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος.

Τέλος, η άρχουσα οθωμανική τάξη αδιαφόρησε για την οικονομική ανάπτυξη, καθώς είχε αποκλειστικό σχεδόν προσανατολισμό προς το στρατό και τη διοίκηση, και δεν δραστηριοποιήθηκε στον επιχειρηματικό τομέα. Το γεγονός αυτό έδωσε τη δυνατότητα στους υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Ιδιαίτερα οι Έλληνες, παρουσίασαν κατά το 18ο αιώνα σημαντική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Η οικονομική διείσδυση της Δύσης

Η παραδοσιακή αποχή των Οθωμανών από τη ναυτιλία και το εμπόριο επέτρεψε στις ευρωπαϊκές χώρες να κυριαρχούν εμπορικά στο μεσογειακό χώρο. Την ευκαιρία αυτή εκμεταλλεύτηκαν και οι Έλληνες, οι οποίοι υψώνοντας ξένες σημαίες στα καράβια τους, ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών.

Επιπλέον, η ανάγκη συμμαχιών ανάγκασε το Οθωμανικό Κράτος να προβαίνει σε συνεχείς ανανεώσεις των διομολογήσεων, δηλαδή των εμπορικών συμφωνιών με τα ευρωπαϊκά κράτη, πρακτική η οποία κατέληξε σε αποικιακή εκμετάλλευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες.

Η εγκατάλειψη της υπαίθρου

Η καταπίεση και η εκμετάλλευση των κατοίκων της υπαίθρου από τα όργανα της επαρχιακής διοίκησης, οι δυσβάστακτοι φόροι, η χαμηλή παραγωγή λόγω μη ανανέωσης των μεθόδων καλλιέργειας, η ανασφάλεια από τη ληστεία, ανάγκαζαν τους χωρικούς να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να καταφεύγουν στις πόλεις ή στο εξωτερικό. Το φαινόμενο της ερήμωσης ολόκληρων χωριών πήρε τέτοιες διαστάσεις κατά το 18ο αιώνα, που αποκλήθηκε η **μεγάλη φυγή**.

Την ίδια εποχή αναπτύχθηκε μια τάση χλιδής και κατασπατάλησης του δημόσιου πλούτου σε ποικίλες εορταστικές δραστηριότητες δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα.

Η κεντρική διοίκηση: μείωση της εξουσίας του σουλτάνου και αύξηση της δύναμης της Αυλής

Οι περισσότεροι σουλτάνοι μέχρι τον Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή (1520-1566) αναδείχθηκαν για την ικανότητα και την ευφυΐα τους, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις του κράτους και διηύθυναν προσωπικά τις εκστρατείες. Μετά τη χαλάρωση όμως της κατακτητικής ορμής οι σουλτάνοι επιδίδονται στη χλιδή και τον τρυφηλό βίο.

Επίσης, από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα άρχισαν να εκτοπίζονται οι προερχόμενοι από το παιδομάζωμα ανώτατοι αξιωματούχοι του περιβάλλοντος του σουλτάνου και να αντικαθίστανται από την οθωμανική αριστοκρατία. Αυτό είχε ως συνέπεια, λόγω του κλειστού χαρακτήρα της τάξης αυτής, τον εκφυλισμό της ηγετικής ομάδας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι η εξουσία του σουλτάνου προοδευτικά μειώνεται και υποκαθίσταται από την Αυλή και το μεγάλο **βεζίρη***, που εί-

ναι επικεφαλής του μεγάλου διβανίου (κρατικού συμβουλίου).

Η επαρχιακή διοίκηση και ο στρατός

Τη γενικότερη εικόνα της παρακμής συμπληρώνει και η πλήρης αποδιοργάνωση και διαφθορά της επαρχιακής διοίκησης. Οι οθωμανικές αρχές των επαρχιακών κέντρων, μέρος και αυτές ενός συστήματος σε κρίση, καταπίεζαν με το χειρότερο τρόπο τους υπηκόους, εκμεταλλευόμενες το θεσμό της εκμίσθωσης των δημοσίων εσόδων. Τα τιμάρια, που είχαν δημόσιο χαρακτήρα, μετατράπηκαν σταδιακά σε ιδιωτικά τσιφλίκια και η θέση των χωρικών που τα καλλιεργούσαν επιδεινώθηκε δραματικά. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος προκάλεσε και τη διάλυση του επίλεκτου στρατιωτικού σώματος των σπαχήδων τιμαριούχων.

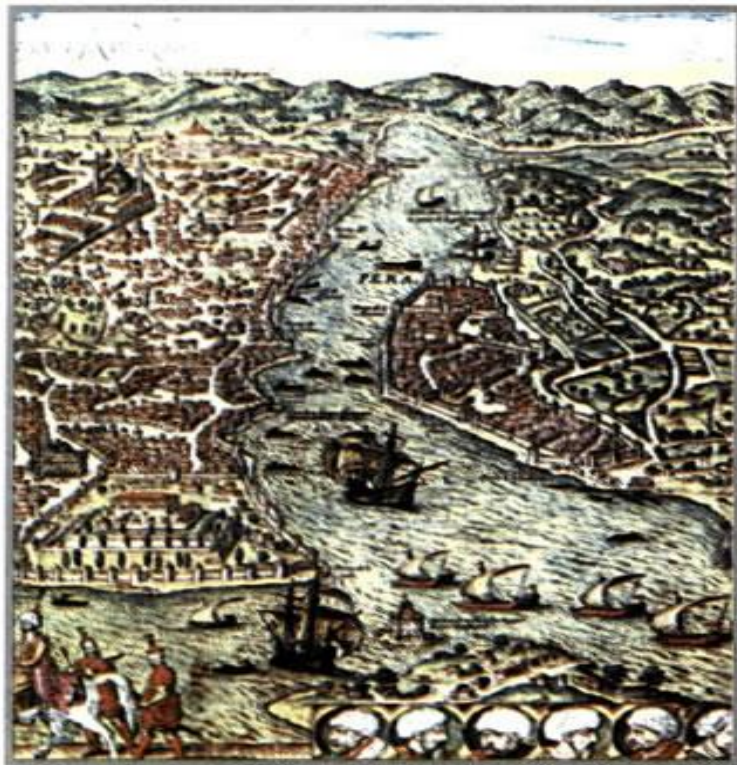
Κρίση εκδηλώθηκε επίσης και στο στρατό των γενιτσάρων. Η βαθμιαία εγκατάλειψη του θεσμού του παιδομαζώματος, η δυνατότητα αθρόας διείσδυσης στο σώμα και η χαλάρωση της πειθαρχίας ήταν τα κυριότερα αίτια της παρακμής. Σε ανάλογη αποδιοργάνωση οδηγήθηκε και ο στόλος. Η έλλειψη επαρκών πληρωμάτων και η υστέρηση στην τεχνική καθιστούσε το οθωμανικό ναυτικό λιγότερο αποτελεσματικό από εκείνο των ευρωπαϊκών χωρών.

Φυγόκεντρες τάσεις

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα έδινε την εικόνα ενός κράτους σε αποσύνθεση. Η κατάσταση αυτή ευνοούσε τη διακίνηση ανατρεπτικών ιδεών, καθιστούσε προσφορότερο το έδαφος για απελευθερωτικές κινήσεις των υπόδουλων λαών της Βαλκανικής και διευκόλυνε τις φυγόκεντρες

τάσεις των κατά τόπους ισχυρών τοπικών αξιωματούχων.

Μέσα στο κλίμα αυτό εντάσσονται το απελευθερωτικό όραμα του Ρήγα, η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και η προετοιμασία του Αγώνα, η επανάσταση στη Σερβία το 1804 και οι αποσχιστικές κινήσεις του Αλή πασά των Ιωαννίνων, του πασά του Βιδινίου Πασβάνογλου και του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου.

Κωνσταντινούπολη, γκραβούρα εποχής

Η Κωνσταντινούπολη, κέντρο τον πλούτου και της χλιδής. Κατά το 18ο αι. ο σουλτάνος και η οθωμανική αριστοκρατία επιδίδονται σε μια πρωτοφανή επίδειξη πλούτου και χλιδής. Επίκεντρο αυτού του φαινομένου είναι η Κωνσταντινούπολη που συναγωνίζεται το Ισπαχάν και τις Βερσαλίες. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΧΩΡΕΣ

ΕΤΟΣ.....	ΧΩΡΑ
1535.....	Γαλλία
1580.....	Αγγλία
1612.....	Κάτω Χώρες
1615.....	Αυστρία
1774.....	Ρωσία

Οι Διομολογήσεις

Οι διομολογήσεις είχαν τη μορφή διμερών αμφοτεροβαρών συμβάσεων για τη φιλία και το εμπόριο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχωρούσε στις ευρωπαϊκές

δυνάμεις εμπορικά προνόμια και οι ευρωπαϊκές δυνάμεις υπόσχονταν ως αντάλλαγμα τη φιλία τους. Αλλά επειδή στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει αμοιβαιότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, στην ουσία οι διομολογήσεις ήταν μονομερείς πράξεις σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που επιβεβαιώνει τον αποικιακό χαρακτήρα τους. Μ' αυτόν τον τρόπο η εκμετάλλευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λάμβανε τη μορφή κανόνα του διεθνούς δικαίου.

Το καθεστώς των διομολογήσεων καταργήθηκε με τη συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

Διοικητική και κοινωνική αποσύνθεση

Οι επαρχιακοί διοικητές περνούν μια ζωή βασανιστική: ο φόβος της ανακλήσεως τους φέρνει κοντά στην τρέλλα. Όσο κι' αν είναι τίμιοι, παρασύρονται στην αδικία και την αρπαγή. Αλλά και εκεί που φθάνουν δεν βρίσκουν τίποτε να πάρουν. Οι προκάτοχοι τους έχουν αρπάξει ό,τι μπορούσε να πάρει κανείς. Δεν ησυχάζουν από τους τόκους των δανείων που αναγκάστηκαν να συνάψουν για να αγοράσουν το αξίωμα. Η συμπεριφορά των καδήδων δεν είναι καλύτερη: αυτοί βγάζουν τις αποφάσεις στο σφυρί· η απληστία τους δεν εξισώνεται παρά μόνο με τα χρέη· δείχνουν αγανακτισμένοι για ένα πουγγί γεμάτο καπνό (τότε απαγορευμένο) οι ίδιοι όμως δε διστάζουν να συσσωρεύσουν πουγγιά γεμάτα με χρυσάφι. Οι προύχοντες των επαρχιών είναι αρπακτικά πτηνά, πρόθυμοι από πλεονεξία να παραδώσουν τα θύματά τους στα νύχια των διοικητών· αυτοί ενοχοποιούν τον κόσμο για φανταστικά εγκλήματα και μετά

μοιράζουν τη λεία με το διοικητή.

Απόσπασμα από κείμενο (1692) του Τούρκου ποιητή Yusuf Nabi, Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', Αθήναι 1975, σελ. 106.

Το τιμαριωτικό σύστημα

Στις κατακτημένες περιοχές εγκαθιδρύθηκε το οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα. Σύμφωνα με αυτό, οι γαίες της επικράτειας ανήκαν στο σουλτάνο (εκπροσωπούσε το κράτος) που τις εκχωρούσε κατά βούληση σε αντιπροσώπους του με τη μορφή τιμαρίου (timar) ζιαμετίου (ziamet) και χασίου (hass). Τα ζιαμέτια και τα χάσια είναι ουσιαστικά ανώτερες κατηγορίες τιμαρίων και γι' αυτό οι έννοιες αυτές αποδίδονται συχνά με τον κοινό όρο τιμάρια.

Το κράτος παραχωρούσε την ισόβια επικαρπία των τιμαρίων (δικαίωμα είσπραξης ορισμένων φόρων) στους δικαιούχους με τον όρο ότι θα ανταποκρίνονταν σε συγκεκριμένες διοικητικές ή στρατιωτικές υποχρεώσεις. Αν αυτές δεν εκπληρώνονταν, το κράτος είχε το δικαίωμα να ανακαλέσει το τιμάριο. Πάνω στο σύστημα αυτό στηριζόταν η αποτελεσματική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο της ακμής της. Τα χάσια παραχωρούνταν σε ανώτατους αξιωματούχους της Αυλής και σε πασάδες, ενώ τα τιμάρια και τα ζιαμέτια στους σπαχήδες (sipahi). Οι τελευταίοι είχαν ως κύριο καθήκον να εντάσσονται κατά τις εκστρατείες στις τάξεις των ιππέων υπό την ηγεσία του σαντζάκ-μπεη (διοικητής ευρύτερης περιφέρειας).

β. Οι απαρχές τον Ανατολικού Ζητήματος

Ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα οι Οθωμανοί είχαν χάσει μεγάλο μέρος από τα εδάφη που κατείχαν στη Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη. Λίγα χρόνια αργότερα ο Μέγας Πέτρος της Ρωσίας (1682-1725) εγκαινίασε τη ρωσική επεκτατική πολιτική σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Εκτοτε, σχεδόν κάθε αναμέτρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις οδηγούσε στην εδαφική της συρρίκνωση. Ταυτόχρονα όμως με την αποχώρηση των Οθωμανών από τα κατακτημένα εδάφη γεννήθηκε και το λεγόμενο **Ανατολικό Ζήτημα**, το ζήτημα δηλαδή της τύχης των εδαφών αυτών με τις συνεπακόλουθες διεθνείς επιπλοκές.

Κατά το 18ο αιώνα η Ρωσία, με τη Συνθήκη του **Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)** καθιερώθηκε πλέον ως μια μεγάλη δύναμη που διεκδικούσε τουλάχιστον συμμετοχή στα σχέδια των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αλλά και η Αυστρία, από το τέλος του 17ου αιώνα, έστρεψε την προσοχή της προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία διεκδικώντας μερίδιο από ενδεχόμενο διαμελισμό της. Αν και πρωτοστάτησε, όμως, στις συγκρούσεις της περιόδου αυτής, δεν διαδραμάτισε κανένα ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις στα Βαλκάνια και στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, παρά μόνο ως παράγοντας ισορροπίας στις ευρωπαϊκές σχέσεις.

Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798-1799) έδωσε νέα τροπή στο Ανατολικό Ζήτημα με την εμφάνιση στο προσκήνιο ενός νέου παράγοντα, της Αγγλίας. Η χώρα αυτή είχε αναπτύξει σημαντική εμπορική δραστηριότητα στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου κυρίως από το 1580, οπότε απέσπασε τις πρώτες διομοιογήσεις από την Πύλη. Η στρατιωτική παρουσία

της Αγγλίας στη Μεσόγειο δεν ήταν σημαντική. Η κάθοδος όμως του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο και οι φήμες για σχεδιαζόμενη γαλλική επιχείρηση εναντίον των Ινδιών οδήγησαν σε μια κατακόρυφη αύξηση της αγγλικής δραστηριότητας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η ανάγκη των Άγγλων να διασφαλίσουν με κάθε τρόπο το δρόμο τους προς τις Ινδίες, αύξησε τη στρατηγική σημασία της Αιγύπτου και γενικότερα της Ανατολικής Μεσογείου, όπου η Αγγλία φοβόταν μήπως ενισχυθεί σε βαθμό επικίνδυνου για τα συμφέροντά της η επιρροή της Γαλλίας ή της Ρωσίας. Η καταστροφή του γαλλικού στόλου στο Αμπουκίρ (1798) ανέκοψε την επεκτατική πολιτική του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, ενώ η αδιατάρακτη εξουσία του σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε ως φραγμός για την έξοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο. Γι αυτό η Αγγλία υπέγραψε το 1799 συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την οποία εγγυήθηκε για 8 χρόνια την εδαφική ακεραιότητα της τελευταίας.

Η αγγλογαλλική Συνθήκη της Αμιένης (1802) αποτέλεσε ένα ακόμη βήμα για τη διεύρυνση του ρόλου της Αγγλίας στη Μεσόγειο με κέντρο δράσης τη Μάλτα, την οποία είχε καταλάβει ο αγγλικός στόλος το 1800. Η συνθήκη αυτή υποχρέωνε τους Γάλλους να επιστρέψουν την Αίγυπτο στο σουλτάνο και να παραιτηθούν οριστικά από τα Επτάνησα.

Με την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1806 η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έλαβε τη μορφή δόγματος για την Αγγλία. Το δόγμα αυτό, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δέσποζε στην αγγλική εξωτερική πολιτική το 19ο αιώνα και είχε αρνητικές συνέπειες αργότερα τόσο για την Επανάσταση του 1821, όσο και για την εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους.

Η χώρα της συμφοράς

Το οθωμανικό κράτος είναι η χώρα της συμφοράς. Δε μοιάζει με καμιά άλλη επικράτεια της γης. Από την Κωνσταντινούπολη ως το πιο ακραίο σημείο του Ευξείνου, από τον Βόσπορο ως την Αδριατική οι πόλεις της είναι κοπρώνες, τα χωριά της φωλιές ερημώσεως. Παντού γίνεται λόγος μόνον για πανώλη ή για πυρκαϊές ή για επιδημίες ή για λιμό. Κοντά στις πύλες των πόλεων στέκονται κρεμάλες και πύργοι κρανίων. Τις αυλές των πασάδων στολίζουν κεφάλια ματωμένα, παλούκια και όργανα βασανισμού. Στους δρόμους τριγυρνούν μόνο κουρελιάρηδες. Επειδή δεν υπάρχει αστυνομία, ούτε τάξη υπάρχει ούτε ασφάλεια ούτε ησυχία. Ημερότητα ηθών δεν υπάρχει στη χώρα αυτή. Όποιος έχει λίγα χρήματα τα κρύβει βαθιά μέσα στη γη. Όποιος έχει σκεύη πολύτιμα τα κρύβει μέσα στο γυναικωνίτη και καθένας περνά τη ζωή του φτωχικά, ώστε μέσα στην αφάνεια να μπορέσει να ζήσει.

F. Rouqueville, Voyage de la Grece, τομ.2, Παρίσι 1826,σελ. 231. Από το βιβλίο του Απ. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τομ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σελ.693-694. Ο Rouqueville ταξίδεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο 1798-1801.

Το Ανατολικό Ζήτημα

Με την ευρύτερη σημασία του όρου αυτού εννοούμε το ζήτημα της τύχης των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τη βαθμιαία παρακμή της και την υποχώρησή της από την Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή. Για τις μεγάλες δυνάμεις ασφαλώς δεν προείχε η απόδοση των εδαφών αυτών στους δικαιούχους λαούς, αλλά η ένταξή τους στη σφαίρα κατοχής ή επιρροής τους.

Μέσα στο πνεύμα αυτό και με δεδομένο τον οξύτατο ανταγωνισμό σε διεθνές επίπεδο, σταθερός στόχος της καθεμιάς δύναμης σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα ήταν αφενός να υπηρετηθούν κατά τον καλύτερο τρόπο τα δικά της συμφέροντα και αφετέρου να αποφευχθούν ενδεχόμενες ενδοευρωπαϊκές συγκρούσεις οι οποίες θα έβλαπταν όλους τους ενδιαφερόμενους.

Ερωτήσεις

- 1. Αξιοποιώντας τις γνώσεις σας και από τα προηγούμενα κεφάλαια να εξηγήσετε τους λόγους κάμψης της οθωμανικής δύναμης από το 17ο αιώνα και εξής.**
- 2. Να απαριθμήσετε τους λόγους για τους οποίους η εμπορική διεύρυνση της Δύσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αρνητικά αποτελέσματα για την οικονομία της.**
- 3. Πώς δημιουργήθηκε το Ανατολικό Ζήτημα. Να προσδιορίσετε τη στάση κάθε μιας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και να την ερμηνεύσετε.**

---

7. Η πνευματική ζωή κατά το 17ο και 18ο αιώνα

---

1. Η ανάπτυξη των επιστημών και της φιλοσοφίας

Η Φιλοσοφία. Κατά το 17ο αιώνα επικρατούν ο εμπειρισμός, όπως διατυπώθηκε από τον Φραγκίσκο Βάκωνα στο *Νέο Όργανο* (1620) και ο ορθολογισμός*, που θεμελίωσε ο γάλλος Καρτέσιος (1596-1650), στο έργο του *Λόγος για τη μέθοδο*. Ο άγγλος Τζον Λόκ (1632-1704) συνδυάζει τον εμπειρισμό με τον ορθολογισμό και θεωρείται πρόδρομος του Διαφωτισμού με τις ιδέες του για τις ατομικές ελευθερίες. Ο ολλανδοεβραίος Μπαρούχ Σπινόζα είναι πανθειστής* και ταυτίζει τον Θεό με τη φύση στο βιβλίο του *Ηθική*, ενώ ο γερμανός Λάιπνιτς (1646-1716) διατύπωσε μια ιδεαλιστική θεωρία, σύμφωνα με την οποία όλα τα όντα αποτελούνται από μονάδες, μεταξύ των οποίων υφίσταται μια προκατασκευασμένη αρμονία.

Κατά το 18ο αιώνα οι περισσότεροι φιλόσοφοι υιοθετούν τον εμπειρισμό και τη γνωσιολογία, ενώ σημαντικός είναι ο αριθμός των υλιστών φιλοσόφων. Ο γερμανός φιλόσοφος Εμμανουήλ Καντ (1724-1804) στο περίφημο έργο του *Κριτική του καθαρού λόγου* αμφισβητεί την ορθότητα της ερμηνείας του κόσμου με βάση τον ορθό λόγο και την άποψή του θα ασπαστούν και άλλοι γερμανοί φιλόσοφοι. Ωστόσο, οι περισσότεροι φιλόσοφοι είναι Γάλλοι, που η συγγραφική τους δραστηριότητα επεκτείνεται και σε άλλα θέματα, πέραν της φιλοσοφίας. Εγινε ήδη λόγος για τον Βολταίρο, τον Μοντεσκιέ και τον Ρουσσό. Οι γάλλοι φιλόσοφοι υπήρξαν και συνεργάτες στη συγγραφή της περίφημης *Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας*, που εξέδωσε ο Ντιντερό.

Οι φυσικές επιστήμες. Κατά το 17ο αιώνα, η πρόοδος σε όλους τους τομείς είναι εντυπωσιακή. Οι θεωρίες του **Κέπλερ** και του **Γαλιλαίου** γίνονται ευρύτερα γνωστές. Ο άγγλος **Νεύτων** (1643-1727) διατύπωσε τους νόμους της παγκόσμιας έλξης, Ο **Καρτέσιος** εισήγαγε την αναλυτική γεωμετρία και ο **Λάιμπνιτς** (1646-1716) τον **απειροστικό λογισμό***, ενώ ο γάλλος **Πασκάλ** (1623-1662) διατύπωσε τους νόμους της ατμοσφαιρικής πίεσης, της ισορροπίας των υγρών κ.ά.

Οι θετικές επιστήμες γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά το 18ο αιώνα, οι εφαρμογές τους υποστηρίχθηκαν από τις κυβερνήσεις αρκετών κρατών και άνοιξαν νέους ορίζοντες στην ανθρώπινη σκέψη, βελτιώνοντας ταυτόχρονα τη ζωή σε πρακτικό επίπεδο, Σημαντικές υπήρξαν οι έρευνες στον ηλεκτρισμό από τον αμερικανό **Βενιαμίν Φραγκλίνο** (1706-1790), ο οποίος κατασκεύασε το αλεξικέραυνο, ενώ ο ιταλός **Βόλτα** (1745-1827) κατασκεύασε την πρώτη γαλβανική στήλη. Ο σκώτος **Τζέιμς Βατ** (1736-1819) τελειοποίησε την ατμομηχανή και οι αδελφοί **Μογκολφιέ** κατασκεύασαν το πρώτο αερόστατο. Ο γάλλος **Λαβουαζιέ** (1743-1794) διατύπωσε την αρχή της αφθαρσίας της ύλης, ο φυσιολόγος **Λαμάρκ** συνέλαβε τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών και ο φυσιολόγος **Μπουφόν** τη θεωρία της γεωλογικής εξέλιξης. Τέλος, ο πρῶσος **Φαρενάιτ**, ο σουηδός **Κέλσιος** και ο γάλλος **Ρεωμύρ** κατασκεύασαν τα πρώτα θερμόμετρα.

Η Ιστορία. Οι μεγαλύτεροι ιστορικοί του 18ου αιώνα είναι ο ιταλός **Βίκο** (1668-1744) και ο άγγλος **Εδουάρδος Γίββων** (1737-1794). Ο πρώτος διακρίνει στην ιστορία όλων των λαών τρεις φάσεις: τη θεϊκή, την ηρωική και την ανθρώπινη. Ο Γίββων στο έργο του *Παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* παρακολουθεί τη γενική κατεύθυνση της ιστορίας και όχι μό-

νο τα πρόσωπα και τα γεγονότα, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε, εντούτοις είναι υπερβολικός στις δυσμενείς κρίσεις του για το βυζαντινό πολιτισμό.

Η μετακομιδή των λειψάνων του Βολταίρου

Το πρωί λοιπόν εξήλθεν η άμαξα συρομένη από δώδεκα λευκούς ωραίους ίππους. Από το έν μέρος της αμάξης ήτον γεγραμμένον: "Αν ο άνθρωπος εγεννήθη αυτεξούσιος, πρέπει να κυβερνάται και να δεσπύζεται μόνος του", από το άλλο: "Ο άνθρωπος έχει την εξουσίαν και το δικαίωμα να κολάζει τους τυράννους του". Επάνω εις την θήκην του λειψάνου του ήτον το άγαλμα του Βολταίρου απαραλλάκτως όμοιον, κείμενον εις την κλίνην ύπτιον, σκεπασμένον με πάπλωμα πλην του προσώπου. Εις την θήκην ήτον η παρούσα επιγραφή: "Ποιητής, φιλόσοφος, ιστορικός, εφώτισε το ανθρώπινον πνεύμα, και μας προητοίμασεν εις την υποδοχήν της ελευθερίας". Εις κάθε άλογον ήτον ένας ιπποκόμος ενδεδυμένος ρωμαϊκήν στολήν, προ της αμάξης ήτον και άλλο άγαλμα του Βολταίρου, καθήμενον εις θρόνον, και τριγύρω του αι εικόνες όλων των μεγάλων ανθρώπων φερόμενοι επάνω εις κοντάρια, οίον του Ρουσσό, του Μιραβό και των τοιούτων. Κατόπιν αυτού του καθημένου αγάλματος, εις μίαν μικράν βιβλιοθήκην, όλα του τα συγγράμματα εις εβδομήκοντα τόμους χρυσοδεμένους (επειδή ηξεύρεις ότι αυτός ήρχισε να γράφει από των 17 ετών της ηλικίας του, και έγγραφεν έως του ογδοηκοστού τρίτου έτους. Το πρώτον του σύγγραμμα ήτον μία τραγωδία, Οιδίπους λεγομένη, την οποίαν έγγραφεν προ του Βολταίρου και ο ημέτερος Σοφοκλής). Την βιβλιοθήκην αυτήν περιεκύκλωναν όλοι οι σπουδαίοι και Ακαδημαϊκοί του Παρισιού. Δεν σε λέγω τα μουσικά όργανα, το άπειρον πλήθος όσον προηγείτο και ηκολού-

θει αυτήν την παράδοξον λιτανείαν, όσον ή τον διεσπαρμένον εις τους τόπους όλους της πόλεως, όθεν είχε περάσει η πομπή, το πλήθος των ξένων, όσοι ήλθον από όλα τα ξένα μέρη της Ευρώπης -Πάρθοι, Μήδοι και Ελαμίται- επειδή είχαν την είδησιν προ ενός σχεδόν μηνός. Τούτο μόνον σε λέγω: ότι είδον προ τούτου και την κηδείαν του Μιραβό, αλλά δεν ηξεύρω ποίαν να ονομάσω λαμπροτέραν. Το λείψανον εξήλθε εις τας εννέα ώρας το πρωί από την Βασιλίαν και μόλις έφθασεν εις την εκκλησίαν το μεσονύκτιον.

Αδ. Κοραής, Επιστολαί προς Πρωτοφάλτην, Εισαγωγή, σημειώσεις και επιμέλεια Λ.Ι. Βρανούση, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1959, σελ.60-61.

Νόμος, Ελευθερία και Ισότητα

Όλοι οι νόμοι που δεν εγκρίθηκαν από τον λαό είναι άχρηστοι...Για να είναι ισχυροί οι νόμοι χρειάζεται μια κυβέρνηση, όμως κυρίαρχος είναι ο υπουργός του λαού. Αν αναζητήσουμε σε τι συνίσταται το μεγαλύτερο αγαθό όλων, που οφείλει να είναι ο σκοπός κάθε νόμου, θα βρούμε ότι αυτό συνοψίζεται σε δύο πρωταρχικά αντικείμενα: την ελευθερία και την ισότητα.

Z.Z. Ρουσσό, Το Κοινωνικό Συμβόλαιο

Η πολιτική εξουσία και η ελευθερία των πολιτών

Κανένας άνθρωπος δεν έχει από τη φύση το δικαίωμα να διατάζει τους άλλους. Η ελευθερία είναι ένα δώρο του ουρανού και κάθε άτομο έχει δικαίωμα να την απολαμβάνει... Η δύναμη που αποκτιέται με τη βία είναι

σφετερισμός. Το να υποκλίνεσαι μπροστά σε έναν άνθρωπο ή μπροστά σε μία εικόνα δεν είναι παρά μια εξωτερική τελετή, για την οποία ο αληθινός θεός, που εξετάζει την καρδιά και το πνεύμα, δεν ενδιαφέρεται καθόλου. Ο ηγεμόνας, λοιπόν, δεν μπορεί να χρησιμοποιεί τη δύναμη και τους υπηκόους του χωρίς τη συναίνεση του έθνους.

Ντιντερό, από το λήμμα Πολιτική Εξουσία στην Εγκυκλοπαίδεια.

Ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός

Το αγγλικό έθνος είναι το μόνο πάνω στη γη που κατόρθωσε να ρυθμίσει τη δύναμη του βασιλιά αντιστεκόμενο σ' αυτή και με συνεχείς προσπάθειες εγκαθίδρυσε αυτό το σοφό σύστημα όπου ο ηγεμόνας, παντοδύναμος για το καλό, με δεμένα τα χέρια, για το κακό, όπου οι αριστοκράτες είναι μεγάλοι χωρίς ιταμότητα και χωρίς υποτελείς και όπου ο λαός κατανέμει την εξουσία χωρίς σύγχυση. Η Βουλή των Λόρδων και η Βουλή των Κοινοτήτων είναι διαιτητές του έθνους, ο βασιλιάς είναι επιδιαιτητής.

Βολταίρος, Φιλοσοφικές Επιστολές, 1734.

Χαρακτηρισμός του Ζαν Ζακ Ρουσσό

Παρά τα ελαττώματα που είχε σαν άνθρωπος (κι ήταν ολοφάνερα αυτά σ' όλους εκείνους που προσπάθησαν να γίνουν φίλοι του), ο Ρουσσό ήταν μεγαλοφυΐα: ένα από τα πιο πρωτότυπα πνεύματα όλων των εποχών

και δημιουργός ασύγκριτης πρόζας. Ο μοναχικός και φιλύποπτος χαρακτήρας του είχε ένα πλεονέκτημα: τον έκανε ανεξάρτητο-πάντα έλεγε ό,τι ήθελε να πει δίχως να σκοτίζεται. Το αποτέλεσμα ήταν ότι καταδιώχτηκε άγρια. Τη μισή ζωή του τον κυνηγούσαν από χώρα σε χώρα. Το 1765 νόμισε πως βρήκε ασφάλεια και εγκαταστάθηκε στη μικρή κωμόπολη Μοτιέ, αλλά ο ντόπιος εφημέριος ξεσήκωσε τους ανθρώπους εναντίον του και εκείνοι τον λιθοβόλησαν- του έσπασαν τα τζάμια.

Κέννεθ Κλαρκ, Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού. σελ. 271-272

Το αερόστατο των αδελφών Μογκολφιέ (1783).

Χημείο του 18ου αι, χαρακτηριστικό εποχής.

2. Γράμματα και Τέχνες

α. Η Λογοτεχνία

Ο 17ος αιώνας ονομάζεται και αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ', ο οποίος ενθάρρυνε την ενασχόληση με τα γράμματα και τις τέχνες όσο ελάχιστοι ηγεμόνες. Η γαλλική λογοτεχνία ακολούθησε το γενικότερο κλασικιστικό πνεύμα που κυριάρχησε την εποχή αυτή και στις εικαστικές τέχνες. Τα πρωτεία έχει το θέατρο με τους τρεις κορυφαίους δραματουργούς: Μολιέρο, Ρακίνα και Κορνέιγ. Ο Μολιέρος (1622-1673) στις κωμωδίες του καταδικάζει την ανοησία και υποκρισία της εποχής του, διακωμωδεί την ανερχόμενη αστική τάξη και περιγράφει διαχρονικούς ανθρώπινους χαρακτήρες (*Αρχοντοχωριάτης, Φιλάργυρος, Μισάνθρωπος, Κατά φαντασίαν ασθενής* κ.ά.). Ο Πιερ Κορνέιγ (1606-1684) αντλεί τα θέματά του από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα (*Πολύευκτος, Οράτιος, Σίννας* κ.ά.), αλλά το αριστούργημά του είναι το ιπποτικό δράμα Σιντ. Ο Ρακίνας (1639-1699) εμπνέεται από την ελληνική και ρωμαϊκή

αρχαιότητα μιμούμενος τον Ευριπίδη (*Ανδρομάχη, Φαίδρα, Ιφιγένεια, Βρετανικός* κ. ά.) και εμβαθύνει στο δράμα της ανθρώπινης ψυχής.

Στους γάλλους εκπροσώπους του λογοτεχνικού Κλασικισμού ανήκουν επίσης ο Μπουαλό (1636-1711), που αφιερώθηκε στην ηθικοπλαστική και σατιρική ποίηση και μιμείται το λατίνο λυρικό Οράτιο, ο Λα Φονταίν (1621-1695), που μιμείται τον Αίσωπο στο έργο του *Μύθοι* και ο Φενελόν (1651-1715), που με υπόδειγμα την Οδύσσεια έγραψε τις *Περιπέτειες του Τηλέμαχου*, έργο παιδαγωγικό.

Κατά το 18ο αιώνα, στη Γαλλία, εκτός από τους μεγάλους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, που υπήρξαν ταυτόχρονα σημαντικοί λογοτέχνες, διακρίθηκαν ο Μπομαρσέ (1732-1799) και ο Μαριβώ (1688-1763) για τις κωμωδίες τους. Προς το τέλος του 18ου αιώνα εμφανίζεται το νέο πνευματικό και καλλιτεχνικό κίνημα του Ρομαντισμού*. Στην Αγγλική λογοτεχνία παρατηρούνται τάσεις ρεαλιστικές και ανθρωποκεντρικές. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι είναι ο Ντανιέλ Ντεφόε (1660-1731), συγγραφέας του πασίγνωστου *Ροβινσώνα Κρούσου* και ο Ιρλανδός Τζόνναθαν Σουίφτ (1667-1745), σατιρικός των ηθών και του πολιτισμού της εποχής του, με το έργο του *Ταξίδια του Γκιούλιβερ*. Στη Γερμανία αναπτύσσεται το πνευματικό κίνημα Θύελλα και Ορμή που αγνοεί τον κλασικισμό και τον ορθολογισμό και στρέφεται προς το συναίσθημα και τη γερμανική παράδοση. Ο Βίνκελμαν (1717-1768) δίνει διαφορετικό περιεχόμενο στην αρχαιολατρία με το έργο του *Ιστορία της τέχνης κατά την αρχαιότητα* και γίνεται ο θεωρητικός του νεοκλασικισμού. Ο κορυφαίος γερμανός συγγραφέας και πραγματική μεγαλοφυΐα είναι ο Γκαίτε (1749-1832), που το ρομαντικό μυθιστόρημά του *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου* ά-

σκησε σημαντική επιρροή στους νέους της Ευρώπης, ενώ το ποιητικό θεατρικό αριστούργημά του *Φάουστ* θεωρείται από τα σημαντικότερα ποιητικά έργα όλων των εποχών. Ο Σίλλερ (1759-1805) είναι επίσης μεγάλος ποιητής και θεατρικός συγγραφέας, επηρεασμένος βαθιά από τις ιδέες του διαφωτισμού. Τα θεατρικά έργα του αποτελούν κράμα της κλασικής τραγωδίας και του σαιξπηρικού θεάτρου.

Η Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία

Όπως η καλή λογοτεχνία όλων των εποχών, η λογοτεχνία του 1500 -1775 έδωσε έκφραση σε πανανθρώπινα ενδιαφέροντα, αξίες και προβλήματα. Ο έρωτας σε όλες του τις αποχρώσεις, από το χυδαιότερο πάθος ως το αίσθημα της μυστηριακής ένωσης με τον κόσμο, ο πόλεμος με την ωμή του φρίκη και τις ηρωικές θυσίες, ο θάνατος και οι αρρώστιες με τους αναπόφευκτους φόβους τους, η ομορφιά είτε της γυναικείας μορφής είτε του ηλιοβασιλέματος, η απελπισία, η οδύνη και ο πόνος, η αγανάκτηση για την αδικία και η δίψα για το δίκιο, η ελπίδα, η χαρά, το γέλιο και η διασκέδαση, η κολακεία, η περιφρόνηση και η σάτιρα- όλες οι πολύπλοκες στάσεις εμπειρίας και πόθου του ανθρώπου βρήκαν απλή και συγκινητική έκφραση στην ποίηση, το δράμα και την πεζογραφία της εποχής. Αυτό άρχισε με τον ουμανισμό της Αναγέννησης που οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι του υπήρξαν ο Έρασμος, ο Ραμπελαί, και ο Μακιαβέλλι και συνεχίστηκε στην κλασική περίοδο πολλών εθνικών λογοτεχνιών με απaráμιλλους δασκάλους, όπως ο Τάσσο, ο Θερβάντες, ο Σαίξπηρ και ο Ρακίνας, στον ουμανισμό του Διαφωτισμού, που τον εκπροσωπούσαν τα ώριμα έργα των Λομονόσωφ, Ρουσσό και Βολταίρου και τα πρώιμα έργα του Γκαίτε. Πα-

ράλληλα η λογοτεχνία αυτή φανέρωσε επίσης, στο περιεχόμενο της, τα θέματα και τη νοοτροπία της, τις χαρακτηριστικές ιδιομορφίες της εποχής της.

Από την, Ιστορία της Ανθρωπότητας Ουνέσκο, τόμ. Δ',
σελ. 522

β. Οι εικαστικές τέχνες

Κατά το 17ο αιώνα κυριαρχεί η τεχνοτροπία μπαρόκ (από την πορτογαλική λέξη *baruca*=ακανόνιστο κόσμημα). Μολονότι το μπαρόκ προήλθε από την τελευταία φάση της αναγεννησιακής τέχνης, έχει πολλές διαφορές από αυτή: προτιμά τις καμπύλες, την πολυχρωμία και το διακοσμητικό φόρτο. Το μπαρόκ είναι η τέχνη των ηγεμόνων και της καθολικής εκκλησίας. Επιδιώκει να προκαλέσει τον εντυπωσιασμό και τη συγκίνηση, να εξυμνήσει το μεγαλείο των ηγεμόνων και το κύρος της καθολικής εκκλησίας απέναντι στους προτεστάντες.

Παρόλο που ξεκίνησε από την Ιταλία, με κύριους εκπροσώπους τον **Καραβάτζιο** και τον **Καράτσι**, το μπαρόκ αναπτύχθηκε περισσότερο στις Κάτω Χώρες. Ο φλαμανδός **Ρούμπενς** (1577-1640) θεωρείται ο μεγαλύτερος ζωγράφος μπαρόκ. Οι συνθέσεις του είναι δυναμικές, τολμηρές, με πλούσια και έντονα χρώματα. Η φήμη του ξεπέρασε τα όρια της χώρας του και, χάρη σ' αυτόν, το μπαρόκ διαδόθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη, ακόμα και τη μη καθολική. Σύγχρονος του είναι ο ολλανδός **Ρέμπραντ** (1606-1669), το έργο του οποίου διακρίνεται για τον πλούτο των χρωμάτων, τη γνώση του σκιωφωτισμού, τη ζωντάνια και την έκφραση των ψυχικών καταστάσεων των προσώπων. Ο φλαμανδός **Βαν Ντάικ** (1599-1641) υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους προσωπογράφους. Ο ολλανδός **Γιαν Βερμέερ** (1632-1675) αγνοήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, εντού-

τοίς σήμερα θεωρείται ως ένας από τους μεγαλύτερους ζωγράφους.

Στην Ισπανία ο **Βελάσκεθ (1599-1660)** αναδείχθηκε αριστοτέχνης στη χρήση των φωτεινών χρωμάτων και θεωρείται πρόδρομος του ιμπρεσιονισμού. Ο **Μουρίλλο (1617-1682)** είναι ζωγράφος θρησκευτικών θεμάτων.

Στη Γαλλία υιοθετήθηκε ο **κλασικισμός***, που έδωσε σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα, κυρίως στην εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ', όπως για παράδειγμα τα ανάκτορα των Βερσαλλιών, που έγιναν πρότυπο για πολλά άλλα ανάκτορα στην Ευρώπη. Στη ζωγραφική αξιολογότερος είναι ο **Πουσσέν (1594-1665)**, που με το δυνατό λυρισμό του και την αγάπη του για τα αρχαία θέματα επηρέασε πολύ την κλασική ζωγραφική του αιώνα.

Από το 1730 έως το 1780 περίπου κυριαρχεί στην Ευρώπη ο ρυθμός **ροκοκό (rocaille = όστρακο)**. Το ροκοκό είναι η τέχνη των πλουσίων εμπόρων και των τραπεζιτών, των εκπροσώπων της αστικής τάξης, που αποτελούν και τους χρηματοδότες των έργων. Το ενδιαφέρον τώρα στρέφεται από τον εξωτερικό στον εσωτερικό χώρο και η διακόσμηση δεν είναι πομπώδης, αλλά ευχάριστη. Ακόμη και τα θρησκευτικά θέματα αποδίδονται με χάρη και κομψότητα.

Ο κυριότερος εκπρόσωπος του γαλλικού ροκοκό είναι ο **Ζαν Αντουάν Βατό (1648-1721)**.

Το 1780 στη Γαλλία υποχωρεί το ροκοκό και εμφανίζεται ένα νέο ρεύμα, ο **νεοκλασικισμός**, που υιοθέτησε και η γαλλική επανάσταση για την καλλιτεχνική της έκφραση, με κυριότερο εκπρόσωπο τον **Νταβίντ (1748-1825)**. Στην Ιταλία σπουδαιότερος νεοκλασικιστής είναι ο γλύπτης **Κανόβα (1757-1822)**.

Στην Ισπανία ο **μεγάλος Γκόγια (1746-1828)** με πρωτοτυπία και δύναμη, χιούμορ, μυστικισμό και ρεα-

λισμό γίνεται ένας από τους μεγαλύτερους πρόδρομους του ρομαντισμού.

Ο καλλιτέχνης και η ηθική

Πώς, λοιπόν, ο καλλιτέχνης να προστατέψει τον εαυτό του από τη διαφθορά της εποχής του, που τον πολιορκεί από όλες τις μεριές; Περιφρονώντας απλώς τη γνώμη της. Με το βλέμμα ψηλά, ατενίζοντας την ανθρώπινη αξιοπρέπειά του και τον νόμο της φύσης, όχι με το βλέμμα κατεβασμένο στο επίπεδο της ευτυχίας και των αναγκών της ζωής.

Φρήντριχ Σίλλερ, Επιστολή Ενάτη, στο: Για την Αισθητική Παιδεία του Ανθρώπου, μτφρ. Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, σ. 101.

γ. Η μουσική

Η Εκκλησία και οι ηγεμόνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της μουσικής κατά τον 18^ο αιώνα. Ο Βιβάλντι (1678-1741), ο Μπαχ (1658-1750), ο Χαίντελ (1658-1759) και ο Χάουδν γράφουν θρησκευτική μουσική, μελοδράματα, σονάτες, ορατόρια και συμφωνίες. Ο αυστριακός Μότσαρτ (1756-1791) θεωρείται ο κορυφαίος του μουσικού λυρικού θεάτρου. Εκτός από μελοδράματα έγραψε συμφωνίες, σονάτες, θρησκευτική μουσική και μουσική δωματίου. Είναι αριστοτέχνης στις μελωδίες και συνδυάζει το μεγαλείο, την απλότητα και τη χάρη. Τέλος, το έργο του Μπετόβεν (1770-1827), που υπήρξε μαθητής του Μότσαρτ, διακρίνεται για το βάθος των αισθημάτων και την ασύγκριτη εκφραστική δύναμη.

Η αισθητική παιδεία του λαού

Η διαπίστωση ότι κάθε σχεδόν ιστορική περίοδο που άνθησαν οι τέχνες και αναπτύχθηκε ευρύτατα η αισθητική ευαισθησία παρατηρείται παράλληλα και παρακμή του ανθρώπινου ιδεώδους, σε βάζει σε σκέψεις. Αλλά και τούτο ακόμα: δεν έχουμε ούτε ένα παράδειγμα, που να δείχνει ότι η υψηλή στάθμη της αισθητικής παιδείας ενός λαού συμβαδίζει με την πολιτική ελευθερία και την αρετή, τα εκλεπτυσμένα ήθη την ειλικρίνεια και την ευγένεια, με το υψηλό ήθος.

Φρ. Σίλλερ, Επιστολή Δεκάτη, σ. 104.

Μπερνίνι, Το όραμα της Αγίας Θηρεσίας, γλυπτό, 1644-1647, Ρώμη, Santa Maria della Vittoria. Από τα πιο χαρακτηριστικά και δυνατά έργα γλυπτικής του μπαρόκ.

Π.Π. Ρούμπενς, Παράδοση της αντιβασιλείας από τον Ερρίκο Δ' στη Μαρία των Μεδίκων, 1622-1625, λάδι σε μουσαμά. Ένας από τους 21 πίνακες της σειράς "Η ζωή των Μεδίκων" που παράγγειλε η βασίλισσα στον Ρούμπενς για τη διακόσμηση του ανακτόρου του Λουξεμβούργου στο Παρίσι, Λούβρο.

Ρέμπραντ, Μάθημα ανατομίας τον δρ. Τυλρ, 1632, λάδι σε μουσαμά, Χάγη, Μέγαρο Μαυρικού

Γιαν Βερμέερ, Η μαγείρισσα, περ. 1660, ελαιογραφία σε μουσαμά, Άμστερνταμ, Βασιλικό Μουσείο. "Δεν είναι εύκολο να προσπαθήσει να εξηγήσει κανείς γιατί ένα τόσο λιτό και ανεπιτήδευτο έργο είναι ένα από τα αριστουργήματα όλων των εποχών. Λίγοι όμως απ' όσους έχουν δει το πρωτότυπο θα διαφωνήσουν πως πρόκειται για κάτι σαν θαύμα. Ένα από τα θαυμαστά χαρακτηριστικά τον μπορεί κανείς να το περιγράψει, όχι όμως και να το εξηγήσει. Είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Βερμέερ πετυχαίνει μια τέλεια, επίπονη ακρίβεια στην απόδοση της υφής, του χρώματος και της φόρμας, χωρίς το έργο να μοιάζει ποτέ βεβιασμένο ή τραχύ".
Ε. Η. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ. 340.

Βελάσκεθ, Ο Βαλτάσαρ Κάρλος και ο νάνος του, 1631, λάδι σε μουσαμά, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών

Το θερινό ανάκτορο του Μ. Πέτρου στην Αγία Πετρούπολη, 1715-1728, σχεδιασμένο από ξένους αρχιτέκτονες. Το 1746- 1755 ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε από τον Ιταλό Β. F. Rastelli.

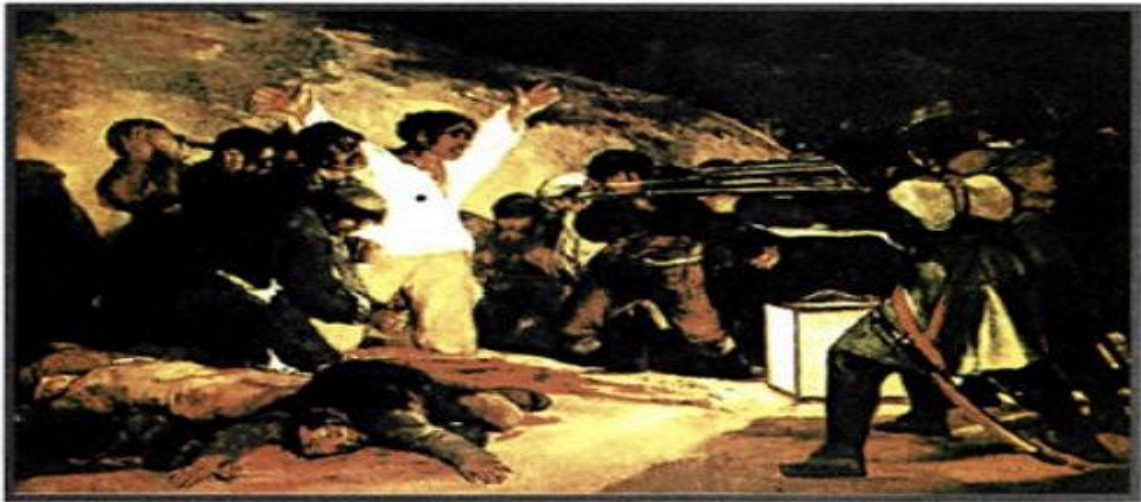

Το εσωτερικό της εκκλησίας στο χωριό Βις της Βαυαρίας, 1745-54, έργο του αρχιτέκτονα Τσίμερμαν (1685-1766) από τα σπουδαιότερα θρησκευτικά μνημεία με διάκοσμο ροκοκό. Το Μεσαίωνα οι άνθρωποι που έμπαιναν στις γοθτικές εκκλησίες, αφήνοντας απ' έξω τις καθημερινές έγνοιες, ένοιωθαν πως περνούσαν σ' έναν άλλο κόσμο. Ήταν όμως ένας μυστηριώδης κόσμος, που προξενούσε το δέος, όπου η ελπίδα για τη σωτηρία ήταν ανάμεικτη με το φόβο για το θάνατο και τη Δευτέρα Παρουσία... Αντίθετα, στις εκκλησίες ροκοκό οι πιστοί προσηλυτίζονται με τη χαρά και όχι με το φόβο. Μπαίνοντας μέσα έχει κανείς μια προκαταβολική γεύση του παραδείσου... Και μου έρχεται στο νου η Δημιουργία του Χάυδν καθώς κοιτάζω τις αρχιτεκτονικές εξάρσεις στην ύπαιθρο των αδελφών Τσίμερμαν... ". Κέννεθ Κλαρκ, Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού, σ. 238 (το κείμενο είναι εμπνευσμένο από την εικονιζόμενη εκκλησία).

Νταβίντ, Ο όρκος των Ορατίων, 1785, ελαιογραφία, Παρίσι, Λούβρο. Ο πίνακας θεωρείται ως το μανιφέστο τον γαλλικού νεοκλασικισμού, ως "ο ωραιότερος πίνακας του αιώνα" και ως επαναστατικό έργο ανταποκρινόμενο στις ηθικές και πολιτικές προσδοκίες της αστικής τάξης.

Γκόγια (1746-1828). Η εκτέλεση των εξεγερμένων της 3ης Μαΐου 1808 στη Μαδρίτη, 1814, ελαιογραφία σε μουσαμά, Μαδρίτη, Πράδο. Η εξέγερση Ισπανών πατριωτών εναντίον της γαλλικής κατοχής αποδίδεται με συγκλονιστικό τρόπο. Το έργο αποτελεί ύμνο στην αντίσταση και διαμαρτυρία εναντίον της βίας και της βαρβαρότητας.

Ερωτήσεις

1. Ποιοι οι κυριότεροι φιλόσοφοι του 17ου αι. και ποιο το έργο τους;
2. Ποιο το περιεχόμενο των θεατρικών έργων τα οποία έγραφε ο Μολιέρος;
3. Να δώσετε τον ορισμό του Μπαρόκ και να αναφέρετε σε ποιές χώρες διαδόθηκε ιδιαίτερα.
4. Τι εκφράζει ο ρυθμός ροκοκό;
5. Ποια φιλοσοφικά ρεύματα κυριαρχούν το 18ο αιώνα και ποιοι ήταν οι κυριότεροι εκπρόσωποί τους;

---

8 . Η ελληνική πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, μέχρι το 1600 περίπου ο πολιτισμός και η παιδεία βρίσκονται σε πραγματική παρακμή, γιατί ελάχιστα σχολεία λειτουργούν, ενώ πολλοί αξιόλογοι πνευματικοί άνθρωποι αναγκάζονται να καταφύγουν στη Δύση. Όμως, μετά το 1600 εμφανίζεται κάποια πνευματική ζωή, που εκπροσωπείται από τον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη (1572-1638) που ίδρυσε σχολεία και το πρώτο τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη και τον Θεόφιλο Κορυθαλλέα (1572-1646), φορέα του πνεύματος της Αναγέννησης.

Στο χώρο της βενετοκρατούμενης Κρήτης γνωρίζουν αξιόλογη ανάπτυξη τα γράμματα και οι τέχνες και επιτυγχάνεται έξοχος συνδυασμός βυζαντινών και δυτικών στοιχείων. Τα κυριότερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας είναι το έπος *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου και τα θεατρικά έργα *Θυσία του Αβραάμ*, πιθανόν του

ίδιου, και *Ερωφίλη*, του Γεωργίου Χορτάτση. Οι ιδέες και οι αξίες που περιέχουν αυτά τα έργα, εκφράζουν τον αναγεννησιακό άνθρωπο, όπως τον βλέπουμε στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Μετά το 1669, τα προϊόντα του κρητικού πολιτισμού μεταφέρονται από τους προσφυγες στα Επτάνησα και συμβάλλουν στην ανάπτυξη του επτανησιακού πολιτισμού.

Η μεταβυζαντινή τέχνη στην ηπειρωτική Ελλάδα συνεχίζει τη βυζαντινή παράδοση και έχει έντονα συντηρητικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τη δυτική Ευρώπη που βιώνει τη μεγαλειώδη Αναγέννηση και το εκρηκτικό Μπαρόκ. Η νοσταλγία για το ένδοξο παρελθόν και η αντίσταση της Ορθοδοξίας για κάθε τι ευρωπαϊκό αποτελούν τα βασικά αίτια της προσκόλλησης στην παράδοση. Εντούτοις το 16ο αιώνα κτίζονται στο Άγιο Όρος και στα Μετέωρα επιβλητικά κτίρια, με πρότυπο κτίσματα της παλαιολόγειας αρχιτεκτονικής.

Η οικονομική ανάπτυξη των κρητικών πόλεων, κυρίως του Χάνδακα (Ηράκλειο) συντέλεσε στην ανάπτυξη της Κρητικής Σχολής. Το 16ο αιώνα κυριαρχεί η μορφή του Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά (Θεοφάνης ο Κρης) που εργάστηκε και στην ηπειρωτική Ελλάδα και τοιχογράφησε τον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά στα Μετέωρα και το καθολικό της Μονής της Λαύρας στο Άγιο Όρος. Στο έργο του συνδυάζει στοιχεία της παλαιολόγειας παράδοσης και της δυτικής τέχνης, δημιουργώντας ένα έξοχο προσωπικό ύφος. Ο Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530-1591) είναι περίφημος ζωγράφος φορητών εικόνων που συνδυάζει επίσης το παλιό με το νέο. Αξιόλογοι ζωγράφοι είναι επίσης ο Γ. Κλότζας και ο Θεοδ. Πουλάκης. Οι κρητικοί ζωγράφοι, γενικότερα, δεν αντιγράφουν άκριτα τα ξένα πρότυπα και αποτελούν τη γέφυρα δημιουργικής επικοινωνίας της μεταβυζαντινής τέχνης με τα δυτικοευρωπαϊκά ρεύματα. Μετά το 1669, πολλοί

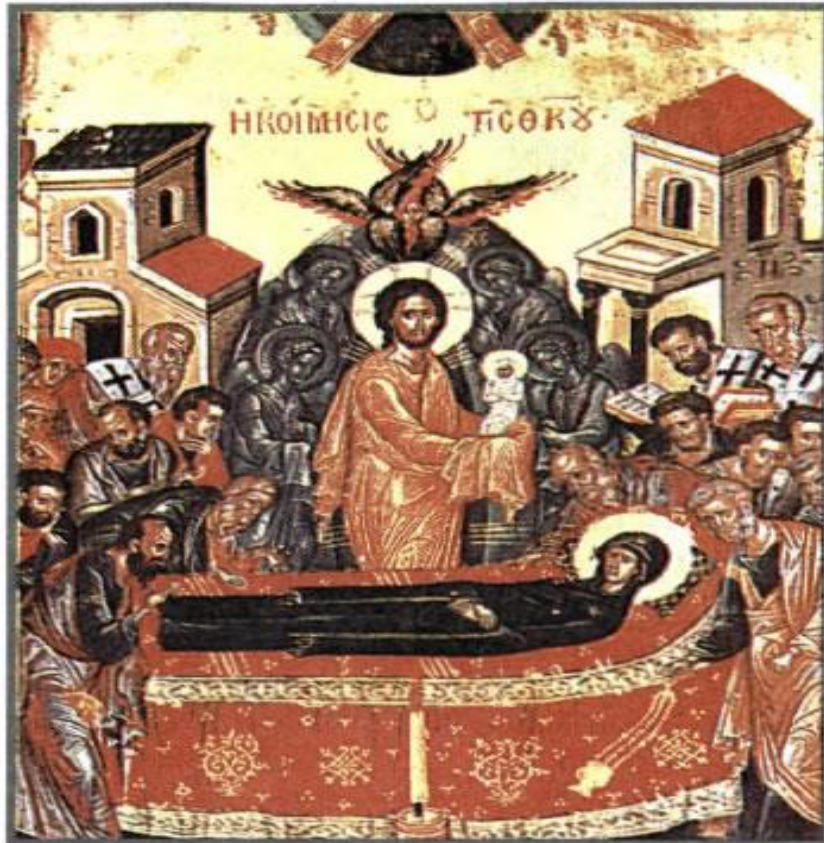
κρητικοί ζωγράφοι κατέφυγαν στα Επτάνησα και έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη της επτανησιακής τέχνης. Ο σπουδαιότερος Επτανήσιος ζωγράφος αυτής της περιόδου είναι ο **Ηλίας Μόσκος**.

Κατά τα τέλη του 17ου αιώνα η βελτίωση των συνθηκών στην Ελλάδα έχει ευεργετικές επιδράσεις στην εξέλιξη της τέχνης. Χτίζεται μεγάλος αριθμός μοναστηριών και ο αριθμός των ζωγράφων αυξάνεται σημαντικά. Στα Επτάνησα συνεχίζεται η κρητική καλλιτεχνική παράδοση, η οποία θα διαμορφωθεί αφού δεχτεί ευρωπαϊκές επιδράσεις. Σημαντικός εκπρόσωπος αυτών των τάσεων είναι ο **Παναγιώτης Δοξαράς**, με σημαντικό έργο στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Το έργο του συνεχίζουν ο γιός του **Νικόλαος** και ο **Νικόλαος Κουτούζης** (1741-1813), προσωπογράφος και ζωγράφος θρησκευτικών και κοσμικών θεμάτων.

Μέσα στο κλίμα αυτό αναδείχθηκαν οι κορυφαίοι ποιητές μας **Διονύσιος Σολωμός** (1798 -1857) και **Ανδρέας Κάλβος** (+1865), ενώ και οι πρώτοι μουσουργοί της νεότερης Ελλάδας ήταν Επτανήσιοι. Συνεπώς, τα Επτάνησα πρόσφεραν πολλά στο νεοελληνικό πολιτισμό, γιατί ήταν η γέφυρα επικοινωνίας του Ελληνισμού με τα πολιτιστικά δρώμενα στη Δύση.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα φαινόμενα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο είναι η άνθηση του **ελληνικού λαϊκού πολιτισμού**. Πολλά από τα προϊόντα του φαίνεται ότι έχουν τις ρίζες τους όχι μόνο στο Βυζάντιο, αλλά και στην αρχαία Ελλάδα και αποτελούν, μέχρι σήμερα, τον κυριότερο μοχλό αντίστασης στον κίνδυνο αφομοίωσης από σύγχρονους ισχυρούς πολιτισμούς. Το **δημοτικό τραγούδι** αποτέλεσε την υψηλότερη πνευματική δημιουργία στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ενώ η λαϊκή τέχνη χαρακτηρίζεται από ποικιλία και πλούτο. Ιδιαίτερα ση-

μαντική είναι η αρχιτεκτονική των αρχοντικών που χτίστηκαν σε ευημερούντα κέντρα του ελληνικού χώρου (Καστοριά, Αμπελάκια, Ύδρα, Σπέτσες κλπ)

Θεοφάνης ο Κρης, Η Κοίμηση της Θεοτόκου, φορητή εικόνα, ξύλο και αυγοτέμπερα, Μονή Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος.

Π. Δοξαράς, Π Κοίμηση της Θεοτόκου, ελαιογραφία σε καμβά, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο Διονύσιος Σολωμός βρέφος, ελαιογραφία του Ν. Κουτούζη, 1799-1800, λάδι σε μουσαμά, Συλλογή Γιάννη Περδίου.

Ερωτήσεις

1. Ποιοι είναι οι κυριότεροι εκπρόσωποι της Κρητικής Σχολής κατά το 16ο αιώνα;
2. Ποια είναι τα κυριότερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας;
3. Πώς εκφράζεται ο λαϊκός πολιτισμός, ο οποίος αναπτύσσεται κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο;

Βυζαντινοί αυτοκράτορες

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Α'

Ιουστίνος Β'.	565-578
Τιβέριος Α'	578-582
Μαυρίκιος	582-602
Φωκάς	602-610

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ηράκλειος	610-641
Κώνστας Β'	641-668
Κωνσταντίνος Δ'	668-685
Ιουστινιανός Β'(πρώτη βασιλεία)	685-695
Λεόντιος	695-698
Τιβέριος Β'	698-705
Ιουστινιανός Β'(δεύτερη βασιλεία)	705-711

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΩΝ

Φιλιππικός	711-713
Αναστάσιος Β'	713-715
Θεοδόσιος Γ'	715-717

Η ΣΥΡΙΑΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ (ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ)

Λέων Γ'	717-741
Κωνσταντίνος Ε'	741-775
Λέων Δ'	775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ'	780-797
Ειρήνη	797-802

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ

Νικηφόρος Α'	802-811
Σταυράκιος	811

Μιχαήλ Α' Ραγκαβές	811-813
Λέων Ε'	813-820
Μιχαήλ Β'	820-829
Θεόφιλος	829-842
Μιχαήλ Γ'	842-867

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Βασίλειος Α'	867-886
Λέων ΣΤ'	886-912
Αλέξανδρος	912-913
Κωνσταντίνος Ζ'	913-959
Ρωμανός Α' Λακαπηνός	920-944
Ρωμανός Β'	959-963
Νικηφόρος Β' Φωκάς	963-969
Ιωάννης Α' Τζιμισκής	969-976
Βασίλειος Β'	976-1025
Κωνσταντίνος Η'	1025-1028
Ρωμανός Γ' Αργυρός	1028-1034
Μιχαήλ Δ'	1034-1041
Ζωή και Θεοδώρα	1042
Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος	1042-1055
Θεοδώρα (δεύτερη βασιλεία)	1055- 1056

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Μιχαήλ ΣΤ'	1056-1057
Ισαάκιος Α' Κομνηνός	1057-1059

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΔΟΥΚΩΝ

Κωνσταντίνος Ι' Δούκας	1059-1067
Ρωμανός Δ' Διογένης	1067-1071
Μιχαήλ Ζ' Δούκας	1071-1078
Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης.	1078-1081

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Αλέξιος Α'	1081-	1118
Ιωάννης Β'	1118-	1143
Μανουήλ Α'	1143-	1180
Αλέξιος Β'	1180-	1183
Ανδρόνικος Α'	1183-	1185

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ

Ισαάκιος Β'	1185-	1195
Αλέξιος Γ'	1195-	1203
Ισαάκιος Β' (δεύτερη βασιλ.) και Αλέξιος Δ'	1203-	1204
Αλέξιος Ε' Μούρτζουφλος		1204

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΛΑΣΚΑΡΙΔΩΝ (ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ)

Θεόδωρος Α'	1204-	1222
Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης	1222-	1254
Θεόδωρος Β'	1254-	1258
Ιωάννης Δ'	1258-	1261

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

Μιχαήλ Η'	1261-	1282
Ανδρόνικος Β'	1282-	1328
Ανδρόνικος Γ'	1328-	1341
Ιωάννης Ε'	1341-	1391
Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός	1347-	1354
Ανδρόνικος Δ'	1376-	1379
Ιωάννης Ζ'		1390
Μανουήλ Β'	1391-	1425
Ιωάννης Η'	1425-	1448
Κωνσταντίνος ΙΑ'	1448	1453

Γλωσσάρι

Αβράκωτοι (sans culotte): Μικροαστοί, τεχνίτες και εργάτες του Παρισιού. Ονομάζονταν έτσι υποτιμητικά, γιατί φορούσαν παντελόνια μέχρι τον αστράγαλο και όχι περισκελίδες (κοντά παντελόνια) που ήταν ένδυμα των ευγενών και των αστών.

Ανεικονική αντίληψη: η καλλιτεχνική τάση, βάσει της οποίας στις παραστάσεις δε γίνεται χρήση της ανθρώπινης μορφής.

Απειροστικός λογισμός: Η μαθηματική ανάλυση, η οποία εξετάζει λεπτομερώς τα αλληλοεξαρτώμενα μέρη, με τη διαίρεσή τους σε απειροστά, δηλαδή σε απείρως ελάχιστα μέρη.

Αύγουστος: Ενας από τους τέσσερις συνάρχοντες στο σύστημα της Τετραρχίας που καθιέρωσε ο Διοκλητιανός (δύο Αύγουστοι και δύο Καίσαρες). Τουλάχιστο ως τις αρχές του 9ου αιώνα η ονομασία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως συστατικό στοιχείο του αυτοκρατορικού τίτλου.

Αυλάρχης: πρώτος τη τάξει αξιωματούχος των ανακτόρων και έμπιστος του βασιλιά.

Αυτοκράτωρ: Ο τίτλος αυτός συνοδευόταν στο Βυζάντιο συνήθως από την έκφραση πιστός εν Χριστώ τω Θεώ, όπως και ο τίτλος βασιλεύς, και εξέφραζε τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία ήταν υπόλογη μόνο απέναντι στον Θεό.

Αψβούργοι: Αυτοκρατορική δυναστεία που κυριάρχησε στη Γερμανία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (1278-1918).

Βογιάροι: Τα μέλη της παλαιάς βουλγαρικής και ρωσικής αριστοκρατίας, που συγκροτούσαν αρχικά τη συνοδεία των ηγεμόνων.

Βούλλα: Με τον όρο αυτό δηλώνεται το έγγραφο που έφερε τη σφραγίδα του πάπα της Ρώμης.

Γαληνοτάτη Δημοκρατία: Ονομασία του ναυτικού κράτους της Βενετίας που το κυβερνούσαν οι μεγάλοι πλοιοκτήτες και έμποροι της πόλης. Υποδηλώνει την οικονομική και πολιτική σταθερότητα της Βενετίας.

Γλαγολιτικό αλφάβητο: Ονομάστηκε το αλφαβητικό σύστημα στο οποίο γράφτηκαν τα αρχαιότερα έργα της σλαβικής γραμματείας (9ος αιώνας) και το οποίο στηρίχθηκε στην ελληνική γραφή. Το γλαγολιτικό ονομάστηκε πιθανότατα έτσι από το τέταρτο γράμμα του (Γ) που έχει την ονομασία γλαγόλ.

Δήμοι: Οι φατρίες του ιπποδρόμου, οι οποίες στη διάρκεια του 5ου και του 6ου αιώνα εξελίχθηκαν σε πολιτικές οργανώσεις. Οι Πράσινοι και οι Βένετοι που ήσαν οι κυριότεροι δήμοι, εκπροσωπούσαν διαφορετικές πολιτικές τάσεις.

Δεσπότης: Από τα μέσα του 12ου αιώνα ήταν το δεύτερο σε σημασία βυζαντινό αξίωμα μετά το αυτοκρατορικό. Στα τέλη του 13ου αιώνα τον τίτλο αυτόν έφερε ο ηγεμόνας του κράτους της Ηπείρου (Δεσποτάτο της Ηπείρου).

Δευτερογενής τομέας της παραγωγής: Ο τομέας της οικονομίας που αφορά τη μεταποίηση, δηλ. βιοτεχνία

και βιομηχανία.

Δίαιτα: Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, για να δηλώσει το ανώτατο συμβούλιο των αντιπροσώπων των ευγενών, του κλήρου και των αστών στην αυτοκρατορική Γερμανία και σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Δραγομάνος, δραγουμάνος: Διερμηνέας, υψηλό αξίωμα στην κρατική ιεραρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επειδή οι Μουσουλμάνοι δε μάθαιναν ξένες γλώσσες, τις θέσεις που απαιτούσαν γλωσσομάθεια, τις κατείχαν Χριστιανοί, κυρίως Έλληνες. Η πλέον υψηλόβαθμη ήταν αυτή του Μεγάλου Δραγομάνου της Υψηλής Πύλης που εκτελούσε καθήκοντα, παρόμοια με εκείνα του υπουργού Εξωτερικών. Ακολουθούσε σε σπουδαιότητα η θέση του Δραγομάνου του Στόλου της Άσπρης θάλασσας (Αιγαίου).

Δρόμων: Πολεμικό πλοίο των Βυζαντινών, εφοδιασμένο με μία ή δύο σειρές κουπιών και σωλήνα που εκτόξευε το υγρόν πυρ (από τον 7ο αιώνα και εξής).

Εικονοκλάστες: Άλλη ονομασία των εικονομάχων.

Εκλέκτορες: Οι επτά γερμανοί ηγεμόνες που συμμετείχαν στην εκλογή του γερμανού αυτοκράτορα.

Εκλογή: Συλλογή νόμων που δημοσιεύτηκε από τον Λέοντα Γ' και τον Κωνσταντίνο Ε'. Αν και αποτελούσε ουσιαστικά μία επιλογή από νόμους του Ιουστινιανού, η Εκλογή περιέλαβε και διατάξεις προερχόμενες από τοπικές συνήθειες.

"Ελέω θεού βασιλεία": πολιτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο μονάρχης έχει λάβει την εντολή της εξουσίας από τον Θεό στον οποίο και μόνο λογοδοτεί.

Ενωτικοί: Έτσι ονομάζονταν στο Βυζάντιο οι υποστηρικτές της Ένωσης της Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Εξαρχάτο: Διοικητική περιφέρεια του Βυζαντινού κράτους κατά τον 6ο αιώνα, απομακρυσμένη από το κέντρο, της οποίας ο διοικητής (Εξαρχος) συγκέντρωνε την πολιτική και στρατιωτική εξουσία.

Ζ(Γ)ιρονδίνιοι: Ριζοσπαστική πτέρυγα της Νομοθετικής Συνέλευσης που ονομάστηκε έτσι επειδή οι εκπροσωποί της στην πλειονότητά τους προέρχονταν από την περιοχή του Gironde.

Καθολικός άνθρωπος (Homo universalis): Ο άνθρωπος με τα πολλαπλά ενδιαφέροντα, ο πολύπλευρα ανεπτυγμένος άνθρωπος, που αποτέλεσε ιδανικό της Αναγέννησης.

Καίσαρ: Από τις αρχές του 7ου αιώνα ήταν κάτοχος του δεύτερου σε σημασία βυζαντινού αξιώματος (μετά το αυτοκρατορικό).

Κλασικισμός-Νεοκλασικισμός: Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα που μιμούνται τη κλασική αρχαιότητα.

Κεφαλαιοκρατικό ή Καπιταλιστικό σύστημα: Οικονομικό σύστημα που επικράτησε σταδιακά στη Δύση μετά την πτώση της φεουδαρχίας και μετά την Α' Βιομηχανική Επανάσταση. Στο πλαίσιο του η κατοχή και η εκμετάλλευση των μέσων παραγωγής βρίσκεται στα χέρια ιδιωτών, που έχουν επενδύσει τα κεφάλαιά τους σ' αυτά με σκοπό την αποκόμιση κέρδους. Το σύστημα τό θεωρεί το ιδιωτικό κεφάλαιο ως βάση και κινητήρια δύναμη οικονομίας.

Κοινότητα χωρίου: βλ. χωρίον

Κουατροτσέντο (Quattrocento): ιταλικός όρος που δηλώνει την προδρομική φάση της Αναγέννησης. Στην κυριολεξία του σημαίνει τον αιώνα του οποίου το δεύτερο ψηφίο είναι ο αριθμός 4 (quattro), δηλαδή το 15ο αιώνα.

Λογοθέτης του Δρόμου: Ο ανώτατος βυζαντινός αξιωματούχος που ήταν αρμόδιος για το οδικό δίκτυο, τις μετακινήσεις μέσα στη βυζαντινή επικράτεια, και κατ' επέκταση για τις μετακινήσεις πρεσβευτών, τη διπλωματία και την εξωτερική πολιτική.

Μαντόνα (Madona): Η εικόνα της Παναγίας στη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη.

Μεγάλος βεζίρης: Ο ανώτατος ιεραρχικά αξιωματούχος του Οθωμανικού Κράτους (αντίστοιχος του σημερινού πρωθυπουργού).

Μικρογραφία (μινιατούρα): Ζωγραφική μικρών διαστάσεων πάνω σε βιβλίο.

Μικροτεχνία: Κατηγορία έργων τέχνης που έχουν μικρές διαστάσεις.

Μιλιαρήσιον: Αργυρό νόμισμα, που η αξία του ανέρχόταν στο ένα δωδέκατο του χρυσού νομίσματος.

Μνημειακή ζωγραφική: Η μεγάλων διαστάσεων ζωγραφική σε ναούς και άλλα κτίρια.

Νόμισμα (solidus): Το χρυσό βυζαντινό νόμισμα.

Νεαρές: Νέοι αυτοκρατορικοί νόμοι. Σώζονται πολλές Νεαρές του Ιουστινιανού Α', του Ιουστίνου Β', αλλά

και των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας.

Ορθολογισμός (Rationalismus): Φιλοσοφική θεωρία που δίνει έμφαση στη λογική απόδειξη της αλήθειας (18ος αιώνας).

Πανθειϊσμός: Φιλοσοφική θεωρία που βλέπει την παρουσία του Θεού σε όλα τα πράγματα του κόσμου.

Πάροικος: αγρότης εξαρτημένος από κάποιον ισχυρό γαιοκτήμονα.

Περιβολή: Το δικαίωμα του αυτοκράτορα να διορίζει τους επισκόπους αλλά και η τελετή της υποτέλειας κατά το Μεσαίωνα.

Πορφύρα: Αίθουσα του ανακτόρου ντυμένη στα πορφυρά και προοριζόμενη για τους αυτοκρατορικούς τοκετούς.

Πορφυρογέννητοι: Γόνοι της αυτοκρατορικής οικογένειας που γεννήθηκαν στη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα τους.

Πρόνοια: Σύστημα, βάσει του οποίου ο αυτοκράτορας παραχωρούσε έκταση γης, με τα εισοδήματά της σε ένα ισχυρό πρόσωπο, το οποίο από την πλευρά του αναλάμβανε ορισμένες υποχρεώσεις έναντι του αυτοκράτορα. Από το 12ο αι. και εξής οι υποχρεώσεις αυτές είχαν στρατιωτικό χαρακτήρα. Από το 13ο αιώνα η Πρόνοια έτεινε να καταστεί κληρονομική.

Προστασία: Παρεχόταν από τους δυνατούς στους αδύνατους γείτονές τους, οι οποίοι ήσαν υποχρεωμένοι να πληρώσουν φόρο σε είδος ή να εργάζονται στα κτήματα των δυνατών.

Ρήγας (rex): Τίτλος παραχωρούμενος στους χριστιανούς ηγεμόνες. Η παραχώρηση προϋπέθετε την τυπική αναγνώριση της υπεροχής του βυζαντινού αυτοκράτορα και συνεπαγόταν περιορισμένη κυριαρχία εκ μέρους του αποδέκτη.

Ρομαντισμός: Καλλιτεχνικό ρεύμα που κυριαρχεί στην Ευρώπη στο α' μισό του 19ου αι. Υπερασπίζεται την ελευθερία έκφρασης του καλλιτέχνη, ενώ αντιπαραθέτει τη φαντασία στην κυριαρχία της λογικής. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα συναισθήματα και στην ατομικότητα του ανθρώπου.

Ρωμανία: Η επικράτεια του Βυζαντινού κράτους.

Σύγκλητος: Συνέχεια της παλαιάς Ρωμαϊκής Γερουσίας, η οποία διατηρούσε στο Βυζάντιο πολιτική ισχύ μέχρι τον 6ο και τον 7ο αιώνα. Υποβαθμίστηκε κατά τον 11ο αιώνα, όταν στις τάξεις της εντάχθηκαν πολλοί έμποροι και βιοτέχνες.

Χάνος-Χαγάνος: Τίτλος των ηγεμόνων των λαών τουρκομογγολικής καταγωγής (Βούλγαροι, Άβαροι, Χάζαροι).

Χρυσόβουλλο: Το επισημότερο από τα αυτοκρατορικά έγγραφα, το οποίο έφερε ημερομηνία, υπογραφόταν ιδιοχείρως από τον αυτοκράτορα με πορφυρόχρωμο μελάνι και σφραγιζόταν με τη χρυσή αυτοκρατορική βούλλα.

Χωρίον: Η αγροτική κοινότητα. Η ακμή της χρονολογείται στον 8ο και 9ο αιώνα. Τα θεμέλιά της υπονομεύτηκαν από την επέκταση των δυνατών.

Βιβλιογραφία

Anderson P., Από την αρχαιότητα στο φεουδαρχισμό, μετ. Ε. Οικονόμου-Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1980

Ασδραχάς Σπ., Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.), Μέλισσα, Αθήνα 1979

Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β': Τουρκοκρατία (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1976

Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ': Τουρκοκρατία (1669-1821), Αθήνα 1973

Beck H.-G., Η βυζαντινή χιλιετία, μετ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990

Bernstein N.- Milza P., Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, τ. 1-3, μετ. Α. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Bloch M. κ.ά., Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 1985

Braudel F., Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο, μετ. Αικ. Ασδραχά, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995

Burns E., Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης, τ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983

Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Αθήνα 1987

Cerroni V., Η πολιτική σκέψη, τ. Β': Χριστιανοί και Νεότεροι, μετ.Μπ. Λυκούδης, Βιβλιοθήκη Πολιτικών Επιστημών, Παπαζήσης Αθήνα (χ.χ.)

Clark C., Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού, μετ. Α. Βερυκάκη-Αρτέμη, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978

Γιαννακόπουλος Κ., Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στο Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600), μετ. Ε. Βαρουξάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985

Γλυκατζή-Αρβελέρ Ε., Η πολιτική ιδεολογία του Βυζαντινού Κράτους, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αργώ, Αθήνα 1977

Δερτιλής Γ. - Κωστής Κ. (επιμ.), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ο-2ος αι.), Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991

Δημαράς Κ.Θ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ερμής, Αθήνα 1977

Κόλλιας Τ.-Δημητρούκας Ι.-Ιωάννου Θ.-Μπαρούτας Κ., Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001.

Durant W., Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, τ. Δ', μετ. Λ. Κάβουρας, Συρόπουλος & Κουμουνδουρέας, Αθήνα 1958

Furet F.- Richet D., Η Γαλλική Επανάσταση, μετ. Η. Αθανασιάδης- Β. Μαργώνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας,

Αθήνα 1997

Goff Le J., Η Ευρώπη. Μια αφήγηση για παιδιά και νέους, μετ. Β. Τσοκοπούλου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997

Gombrich E., Η Ιστορία της Τέχνης, μετ. Χρ. Κληρίδη- Λ. Κάσδαγ-λη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994

Guillou A., Ο βυζαντινός πολιτισμός, μετ. Ρ. Odorico- Σμ. Τσοχανταρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996

Hobsbawm E., Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, 101- 121

Hunger H., Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική λογοτεχνία των Βυζαντινών, τ. 1-3, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987-1994

Ζακυθηνός Δ., Βυζαντινή Ιστορία (324-1071), Αθήνα 1977

İnalçik H., Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος (1300-1600), μετ. Μ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995

Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. Ζ- ΙΑ' , Αθήνα 1975-1979

Ιωάννου Θ., Η πολιτική των μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και οι παράγοντες διαμόρφωσής της (1789-1815), Νέα Παιδεία 48 (1988), 55-70

Καλοκαιρινός Κ., Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή (146π.Χ- 1453 μ.Χ.), ΟΕΔΒ, Αθήνα 1981

Κανελλόπουλος Π., Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, Τ. 5-7, Γιαλλέλης, Αθήνα 1976

Καραγιαννόπουλος Ι. Ε., Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη

Καραγιαννόπουλος Ι. Ε., Το Βυζαντινό Κράτος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996

Karlan M., Βυζάντιο και Ελλάδα, μετ. Μ. Βερέτας, Δεληθανάσης, Ανακαλύψεις-Ιστορία, Αθήνα 1994

Καραγεώργος Β. Σ., Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μεσαιωνική Περίοδος, τ. Α', Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1987

Κιτρομηλίδης Π., Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996

Κιτρομηλίδης Π., Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Γνώση, Αθήνα 1992

Κολιόπουλος Ι. Σ., Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998

Κονδύλης Π., Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Κονδύλης Π., Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Κρεμμυδάς Β., Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή, Γνώση, Αθήνα 1990.

Κρεμμυδάς Β. - Πισπιρίγκου Φ., Ο μεσαιωνικός κόσμος, Γνώση, Αθήνα 1985.

Lemerle P., Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως το 10ο αι., μετ. Μ. Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.

Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, 16ος -20ος αι. , Μελισσα, Αθήνα 1997-1999.

Λουγγής Τ., Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας, τ. Α' (324-1204), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.

Michelet J., Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, μετ. Κλ. Μητσοτάκη, Εκδόσεις της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1989.

Mignet F.A., Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, μετ. Γ. Κουχτσόγλου, Δωρικός, Αθήνα 1989.

Μουσεία τον Κόσμου, Mondadori - Φυτράκης, Αθήνα 1969

Μπαρούτας Κ., Βυζαντινή προεικονοκλαστική και γερμανική προκαρολική τέχνη, Σμίλη, Αθήνα 1989

Nicol D., Το δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479). Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα, Ελληνική Ευρωεκδο-τική, Αθήνα 1991.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., Η Μακεδονία στη βυζαντινή εποχή: "Θέματα Ιστορίας", Β' Ενιαίου Λυκείου, βιβλίο καθηγητή (Επιλογής), ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, 23-37.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992

Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μ., Οι Βαλκανικοί λαοί

οί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991

Obolensky D., Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Ανατολική Ευρώπη 500-1453, μετ Γ. Τσεβρεμές, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Οι Θησαυροί τον Αγίου Όρους (κατάλογος έκθεσης), έκδοση της Ιερής Κοινότητας του Αγίου Όρους και του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997.

Οι μεγάλοι ζωγράφοι, 3 τόμοι, Fabbri-Μέλισσα, Αθήνα 1971.

Ostrogorsky G., Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, μετ, Ι, Παναγόπουλος, 3 τόμοι, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978-1981.

Ουνταλτσόβα Ζ.- Λιτάβριν Γ -Μεντβέντεφ Ν., Βυζαντινή διπλωματία, μετ. Π. Ματέρη-Δ. Πατέλης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

Runciman St., Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση, μετ. Λ. Καμπερίδης, Δόμος, Αθήνα 1986.

Runciman St., Ιστορία των Σταυροφοριών, 3 τόμοι, μετ. Ν.Κ.Παπαρρόδου, Δ/νσις Εκδόσεων Γεν. Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1977-1979.

Sugar P.F., Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804), μετ. Π. Χ. Μπαλουξή, 2 τόμοι , Σμίλη, Αθήνα 1994.

Tomson T.M., Ο Ροβεσπιέρος και η Γαλλική Επανάσταση, μετ. Ε. Χατζηγηργόρης, Γαλαξίας, Αθήνα 1970.

Vasiliev A.A., Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετ. Δ. Σαβράμης, Μπεργαδής, Αθήνα, 1954.

Χριστοφιλοπούλου Αικ., Βυζαντινή Ιστορία, 3 τόμοι, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991-1997.

Ψημμένος Ν. Κ., Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, Γνώση, Αθήνα 1998.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ (565-1815) (συνέχεια)

Περιεχόμενα 3^ο τόμου

5. Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΥΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ.....	6
6. Η ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (1460-1650) ΚΑΙ ΣΤΗ ΚΥΠΡΟ (15^{ος} 16^{ος} αι)... ..	25
7. Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1618-1648).....	32
8. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ (15^{ος}-16^{ος} αι)... ..	39
VII. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)	61
1. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ.....	62
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ....	81
3. Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.....	88
4. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	98
VIII. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815) (συνέχεια)	
5. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	122
6. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ	123
7. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 17^ο ΚΑΙ 18^ο ΑΙΩΝΑ	135
8. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ.....	153
ΓΛΩΣΣΑΡΙ	162
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	169

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο, θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7, του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108,Α΄).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.